

Ідентичність, гендерні аспекти і традиції

Дослідження практик
у ромських громадах

Ужгород
2024



«Я не маю права голосу. Що в нас голос — це він. Ну, не завжди він погоджується з моєю думкою. У самому місті, у самому місті, на вулиці, — демократія, а зайшов [додому], за ворота, — там зовсім інша країна [для жінки]», — з інтерв'ю з респонденткою дослідження.

Зміст

Список скорочень	5
Дослідницька група агенції Vox Populi ...	6
Подяки	7
Вступ	8
Контекст.....	9
Методологічні ремарки.....	14
Перебіг дослідження	18
Учасники та учасниці дослідження	21
Висновки та знахідки дослідження	24
Розділ 1 Самопрезентація крізь призму етнічної належності.....	37
Розділ 2. Дитинство: виховання і освіта	39
<i>Мотивація і підтримка дітей до здобуття освіти</i>	39
<i>Традиції виховання дітей</i>	47
<i>«Традиційно» ромське виховання чи стереотипні моделі?</i>	54
Розділ 3. Сімейне оточення і родовід	56
Розділ 4. Життя у ромських громадах зараз — «звички або звичаї»?	71

Створення сім'ї.....	72
Стосунки у сім'ях зараз	77
Фінансова залежність жінок	81
Випадки гендерно зумовленого насилства	83

Розділ 5. Ідентичність, гендерні аспекти і традиції	96
Рекомендації за результатами дослідження	101
Список використаних джерел	105

Список скорочень

- ГЗН** — гендерно зумовлене насильство
- ЛГБТІК** — акронім поєднує у собі різні поняття, що мають стосунок до гендеру та сексуальної ідентичності, яка виходить за межі гетеросексуальних або цисгендерних норм. Слово сформоване із перших літер слів, що позначають Lesbian (лесбійок), Gay (геїв), Bisexual (бісексуалів), Transgender (трансгендерів), Queer (квір), Intersex (інтерсексуалів), Asexual (асексуалів) та ін.
- НУО** — неурядова організація
- UNFPA** — Фонд Народонаселення ООН

Дослідницька група агенції Vox Populi

- Ольга Жмурко** — очільниця агенції Vox Populi —
підготовка аналітичного звіту
- Артем Закотюк** — дослідник агенції Vox Populi —
модерація, аналіз даних
- Наталія Лиштва** — менеджер проєктів агенції
Vox Populi — організація збору даних
- Катерина Скрипка** — менеджер проєктів агенції
Vox Populi — організація збору даних
- Ольга Стрига, Дмитро Мельник** — асистенти проєктів
агенції Vox Populi — обробка даних
- Ольга Тіпкіна** — гостьовий модератор

Подяки

Дослідники вдячні «Об'єднанню ромських жінок “Голос Ромні”», зокрема засновниці організації Анжеліці Беловій та проєктній менеджерці Анні Редько за методологічне забезпечення та професійну консультацію під час реалізації проєкту.

Особливу подяку висловлюємо представницям «Об'єднання ромських жінок “Голос Ромні”» у Харківській області — Ірині Заряді, у Запоріжжі — Поліні Борщ, у Кривому Розі — Ользі Ковальчук та в Ужгороді — Катерині Бублігівій-Пилипович за всебічну допомогу й підтримку в організації та проведенні дослідження.

Вступ

Дослідження виконала Vox Populi Agency на замовлення Громадської організації «Об'єднання ромських жінок «Голос Ромні»» — організації, яка просуває ідею рівності прав і можливостей жінок та чоловіків у ромській громаді, працює над посиленням економічної спроможності ромських жінок. Основною мотивацією цього дослідження «Голос Ромні» вважає необхідність початку «важкої» розмови про рівноправ'я у патріархальній ромській культурі та про ГЗН, яке є табуованою темою для ромської громади. Гендерна нерівність породжує дискримінацію ромських жінок як всередині громади, так і за її межами, призводить до обмеженого доступу ромської громади до різних сфер життя.

Дослідження має на меті вивчити практики гендерної взаємодії між жінками та чоловіками в ромській громаді через аналіз різних етапів життя респондентів та респонденток і зробити висновки, які в подальшому стануть основою для інструменту роботи з ромською громадою задля досягнення рівності прав і можливостей жінок та чоловіків у ромській громаді, превенції та протидії ГЗН.

Дослідження виконано у партнерстві з Mercury Corps за фінансової підтримки уряду Великої Британії.

Контекст

Гендерні взаємини в ромській етнічній меншині можна охарактеризувати як традиційні, консервативні, патріархальні та відповідно андроцентричні (Voicu, & Popescu, 2009; Afanasieva et al., 2020). Дослідники відзначають наявність у ромських громадах практик ранніх шлюбів та дітонародження; наявність неформальних правил, заборон і норм для чоловіків та жінок у контексті взаємодії з протилежною статтю й виховання дітей, а також зазвичай суворе виконання традиційних для ромської меншини гендерних ролей як в межах сім'ї, так і поза нею. Враховуючи особливості взаємин між ромськими чоловіками й жінками, дослідження відтворення та поширеності практик, характерних для патріархального закритого суспільства, постає як важлива ніша у структурі досліджень інших аспектів життя ромської меншини. Оскільки здебільшого постраждалими від ГЗН є жінки, вивчення цієї теми зазвичай є однією із частин ширшого кола досліджень гендерної нерівності та дискримінації, а також обмеження та порушення прав ромських жінок.

Попередні дослідження на тему дотримання прав ромської етнічної меншини в Україні неодноразово висвітлювали тему прав жінок, які належать до ромських громад України. Проведені дослідження систематично

підкреслювали вразливе становище ромських дівчат і жінок як всередині громади, так і в контексті їхньої взаємодії із ширшим зовнішнім середовищем в Україні (наприклад, див. Марценюк, 2013). За результатами оцінювання реалізації «Стратегії захисту та інтеграції ромської національної меншини в українське суспільство на період до 2020 року» (далі — Стратегії) (Указ Президента України від 8 квітня 2013 року №201/213), дослідники констатували «надзвичайно низьку ефективність» реалізації Стратегії в частині щодо усунення гендерної нерівності та дискримінації ромських жінок в Україні. Низька ефективність пояснюється не тільки відсутністю формального визнання в Стратегії вище згаданої проблематики, а і браком «знань та розуміння соціальної структури традицій і норм у ромських громадах і відповідно про встановлену роль жінки в сім'ї та в громаді, яка дуже відрізняється залежно від типу громади та сім'ї» (ООН Жінки та Офіс Ради Європи в Україні, 2019, ст. 48). Такі знання про гендерні ролі, норми та традиції серед ромів і розуміння того, як вони сприяють відтворенню ГЗН, допоможуть розробити більш гендерно чутливі та ефективні механізми профілактики й боротьби із ГЗН у ромських громадах.

Як йдеться в низці досліджень та аналітичних матеріалів, жінки в ромських громадах стикаються із тиском / примусом з боку спільноти (родини) щодо заміжжя, народження дітей, переривання освіти, а також матеріальною та психологічною залежностями від родини й чоловіка. Відповідно у зовнішній взаємодії ромські жінки, маючи обмежений доступ до ресурсів всередині громади, не отримують належного доступу до ресурсів і зовні. В контексті дотримання прав ромські жінки є об'єктами

множинної дискримінації¹ як з боку населення загалом, так і всередині ромський громад (Milenković, 2018). Це в сукупності створює середовище, у якому жінки стають максимально вразливі до ГЗН і в якому найпоширенішими коупінговими стратегіями (стратегіями адаптації) з боку жінки стає 1) применшення негативного значення наявності насилля; 2) заперечення наявності насильства; 3) перекидання вини на жінку (Kozubik, Dijk & Rac, 2020). У результаті жінки мають підвищені ризики, пов'язані з погіршенням їхнього психічного та фізичного здоров'я, у формі появи тривожного та депресивного розладу, зменшення ваги, появи головних болів, тривожності (Kozubik, Dijk & Rac, 2020).

Наприклад, одні з основних знахідок дослідження ГЗН проти ромських жінок, яке було проведене в Албанії, Чорногорії та Македонії за підтримки ЄС та ПРООН у 2018 році, полягають у такому:

- «ромські жінки, які переживають ГЗН, більш вразливі до бідності, соціальної ексклюзії (виключення) та відсутності соціальних служб в регіонах, де вони живуть» (Milenković, 2018, р. 3);
- «ромські жінки заявляють про насильство значно рідше, ніж загальне населення. Однак ті жінки, які заявили про насильство з боку партнера / чоловіка, але продовжують із ними жити, зазнають в подальшому ще більшого насильства» (Milenković, 2018, р. 3);

¹ Множинна дискримінація — це дискримінація, яка виникає через наявність в індивіда кількох характеристик, на які одночасно спрямована ця дискримінація (стать, вік, сексуальна орієнтація, етнічна / расова належність тощо). Детальніше див. <https://www.coe.int/en/web/gender-matters/intersectionality-and-multiple-discrimination>.

- «ромські жінки практикують звертатися за допомогою у вирішенню проблем пов'язаних із ГЗН до своїх батьків і батьків свого партнера / чоловіка, які грають роль медіаторів, адже більше їм довіряють, порівняно із державними інституціями» (Milenković, 2018, p. 3);
- насамкінець у трьох країнах виявлено суттєві складнощі у впровадженні дієвих інституційних практик як на рівні державі, так і на рівні громад для профілактики та протидії ГЗН серед ромів, а також для допомоги жінками, над якими здійснили насильство (Milenković, 2018).

Попри те, що тематика ЛГБТ та ромської меншини не входять у межі цього дослідження, варто вказати на зростання кількості праць, які стосуються дискримінації представників(ць) ЛГБТ, що належать до ромської спільноти, та особливостей їхнього досвіду життя (Mate, 2017; Fremlova, 2020).

Враховуючи наведені вище аналітичні узагальнення щодо явища ГЗН серед ромів, можемо зазначити, що це дослідження спрямоване на вивчення досвіду жінок і чоловіків, а також практик гендерної взаємодії у ромських громадах України, зокрема виявлення досвіду гендерно зумовленого насильства щодо до жінок і чоловіків у ромських громадах. Дослідження спрямоване насамперед на вивчення цього внутрішнього досвіду і побіжно буде стосуватися досвіду дискримінації за етнічною ознакою і за ознакою статі з боку широкого суспільства.

Варто вказати, що в цьому дослідженні поняття гендер та гендерно зумовлене насильство трактується так:

- Гендер — це соціально сконструйовані ролі, моделі поведінки, діяльність та атрибути, які обране сус-

пільство розглядає як властиві для жінок та чоловіків.

- Гендерно зумовлене насильство — це насильство, спрямоване на особу через її гендер, або насильство, що здійснюється над особами конкретного гендеру неспівмірно. До проявів ГЗН належать фізичне насильство, психологічне насильство, сексуальне насильство, економічне насильство, домашнє насильство, переслідування, зґвалтування, сексуальне домагання, каліцтво жіночих геніталій, примусова стерилізація, примусовий аборт, примусовий шлюб, злочини в ім'я так званої честі, насильство в інституційному середовищі, насильство у воєнних, конфліктних та постконфліктних ситуаціях, торгівля людьми, гендерна дискримінація.

Методологічні ремарки

Дослідження було проведене задля вироблення інструментів і підходів у роботі неурядових організацій та активістів, які займаються допомогою та соціальною інтеграцією представників і представниць ромських громад в Україні. Громадські активісти, які працюють у сфері захисту прав і просвітництва в ромських громадах вважають, що, окрім роботи в напрямку інклюзії ромських громад до зовнішньосупільних процесів, важливим елементом такої роботи має бути внутрішня робота — всередині громад зокрема і щодо проінформованості усіх членів громади про свої права та соціальні можливості. Як об'єкти дискримінації на кількох ознаках — об'єкти «перехресної чи множинної» дискримінації — ромські жінки стикаються з дискримінацією за статевою ознакою як у більш широких спільнотах, так і в ромських громадах.²

Готуючись до проведення цього дослідження, ми усвідомлювали, що, зважаючи на специфіку і чутливість досліджуваної теми, потребували особливих методологіч-

² From the multi-dimensional to the personal: approaching intersectional discrimination against Roma women by Cristina de la Serna, Bianca Galusca. Див.: <https://revistaidees.cat/en/from-the-multi-dimensional-to-the-personal-approaching-intersectional-discrimination-against-roma-women/>

них підходів, зокрема й у контексті дизайну інструментарію. На початку роботи було визначено, що дослідження відбудеться методом глибинних інтерв'ю, проведених у форматі особистих бесід (переважно) або у форматі онлайн-інтерв'ю в офісі громадської організації в окремому приміщенні без доступу сторонніх осіб під час перебігу інтерв'ю. Зважаючи на те, що тема ГЗН є (або може бути) почасти табуованою в ромській громаді або такою, висвітлення якої не є пересічним з боку нашої аудиторії, ми застосували і специфічні підходи до розробки й формулювання тих чи тих запитань гайду (Farberow L., 1963).

Перед дослідниками стояло завдання отримати надійні дані щодо гендерної диспозиції та структури в ромських сім'ях, самоусвідомлення свого гендеру тощо. Але водночас дослідити й такі чутливі теми, як фізичне насильство, нормалізація нерівного ставлення до жінок, вивчити ряд практик або досвідів, які ілюструють ці нерівності й т. ін. Ми намагалися мінімізувати підходи до прямого формулювання запитань. Натомість інструмент дослідження було розроблено так, щоб результатом розмови з респондентом став до певної міри наратив — персональна історія респондентки або респондента про свій досвід виховання і дорослішання в ромській родині та громаді, правила або моделі, які спостерігали респонденти в родині своїх батьків, звичаї або традиції, яких дотримуються у спільноті, та якою мірою ці звичаї або «культурні звички» є усвідомленими й відрефлексованими з боку респондентів.

Це дослідження має насамперед етнографічний характер, тобто вивчає не так поширення явища ГЗН у ромських громадах, як різні типи наявного в житті респондентів або знайомих їм ромських родин досвіду гендерних практик

на різних етапах життя і періодах соціалізації: дитинства, виховання у родині батьків, вибудові стосунків у своєму дорослому віці тощо. Варто зауважити, що до дослідження ми запрошували респондентів та респонденток, які ідентифікують себе з як етнічних ромів і частину ромської національної меншини (артикулюють свою належність через ряд символічних та явних аспектів свого соціального життя, апелюють до родових та культурних зв'язків та ін.). У контексті дослідження досить складно однозначно визначити, наскільки «традиційними» є ромські родини, до яких належать респонденти нашого дослідження. Втім, у цьому дослідженні під традиційними ми маємо на увазі ті родини, які принаймні частково апелюють до етнічності, коли йдеться про вибір і впровадження окремих життєвих стратегій або виборів і пов'язаних із етнічністю культурно-символічних значень: *«у ромів так заведено»*, *«це відповідає ромському закону»*, *«у ромів не прийнято...»* тощо.

Для того, щоб вивчити питання гендерних практик у ромських громадах, у спілкуванні з респондентами дослідники не ставили прямого запитання та не використовували термінологію з вокабуляру гендерних студій. Натомість метою було дізнатися про практики переживання будь-якого досвіду, який прямо або опосередковано належить до одного чи більше наведених видів ГЗН. На основі глибинних інтерв'ю з респондентами в ході якісного етапу дослідження вивчались аспекти життя у ромських громадах, а саме: теми, що стосувались дитинства, сім'ї, подружнього життя, стилю та способу життя у громаді, традицій та ідентичності.

Зокрема, дослідницькими завданнями були:

- 1) з'ясувати аспекти виховання дітей та установки, які формуються у хлопчиків і дівчаток у ромських

громадах; дізнатись, яким є дитинство ромських дітей, чи існують гендерні відмінності у вихованні дітей та чи усвідомлюють їх респонденти; що являє собою «традиційний підхід» у вихованні та способі життя серед ромів;

- 2) зрозуміти історію і повторюваність або заперечення певних патернів поведінки респондента у порівнянні із досвідом членів родини та стосунків у родині загалом. Дослідити гендерний аспект на прикладі того, як будуються стосунки між чоловіками і жінками в ромських громадах у побуті; якими є типові моделі побудови сім'ї; який досвід заміжжя у родині (в якому віці); якими є поширені практики, традиції в ромській родині;
- 3) виявити специфіку тієї громади, де росли респондентка / респондент і живуть зараз; чи розподілені соціальні ролі між чоловіками і жінками, чи заохочується освіта чоловіків і жінок; чи заохочуються шлюби саме між ромами чи це не є вимогою або побажанням; наскільки громада або окремі її члени можуть впливати на рішення, які ухвалюють члени громади (можливо, це відбувається на рівні родини тощо); чи є випадки, коли людей ізолювали від громади або позбавляли якихось привілеїв через порушення правил і т. ін.;
- 4) встановити, які особливості повсякденного життя, стосунків між чоловіками і жінками (ролями і соціальними функціями) люди вважають традиційними, чи ідентифікують вони якісь аспекти як порушення прав або особистих кордонів, чи вважають вони, що це варто змінювати тощо.

Перебіг дослідження

Польовий етап дослідження гендерно зумовленого насильства в ромських громадах було розпочато 1 грудня 2023 та завершено 12 січня 2024 року. В межах проєкту було проведено 60 глибинних інтерв'ю з представниками та представницями ромської меншини на тему ГЗН. Дослідження передбачало проведення опитування в чотирьох містах України: Харкові, Запоріжжі, Кривому Розі та Ужгороді. В кожному із цих міст було опитано 10 жінок та 5 чоловіків ромської національності; усього опитано 40 жінок та 20 чоловіків різного віку. Географія дослідження обґрунтована, перш за все, тим, що в цих містах ГО «Голос Ромні» реалізує активну громадську і гуманітарну діяльність, і за результатами дослідження планується подальша більш прицільна діяльність у ромських громадах цих міст. В опитуванні взяли участь жінки і чоловіки віком від 18 до 68 років.

Проведення інтерв'ю регулювалося процедурами із дотримання етичних норм і стандартів поводження із респондентами під час дослідження (Міжнародна Соціологічна Асоціація). Відповідно з респондентами жіночої статі інтерв'ю проводили жінки-модератори, з респондентами

чоловічої статі — чоловіки-модератори. Інтерв'ю проводились як онлайн — за допомогою платформи Zoom, — так і офлайн. Зокрема, було проведено 12 інтерв'ю особисто (в Харківській області), решта 48 інтерв'ю за допомогою платформи Zoom. В усіх випадках інтерв'ю проходили на базі центрів неурядових організацій. Респондентам (і модераторам під час особистих інтерв'ю) представниками центрів було організовано окремих ізольований від інших простір (кімнату), в якому вони могли спілкуватись «face to face» або по підключеному заздалегідь зум-дзвінку, без присутності третіх осіб, сім особистих інтерв'ю відбулися поза приміщенням неурядової організації — у місцях, зручних і комфортних для респондента. Під час усіх інтерв'ю велась аудіо та / або відео фіксація з гарантуванням збереження конфіденційності та анонімності респондентів. Всі респонденти надали усну і письмову згоду на участь в дослідженні на умовах конфіденційності, а також згоду на використання інформації інтерв'ю в узагальненому або деперсоналізованому вигляді. Інструменти дослідження та процедура проведення інтерв'ю відповідали концепції «не нашкодь». Всі модератори пройшли попередній інструктаж із належного поводження із респондентами під час інтерв'ю, їм також було надано контакти організацій, які вони могли надати респондентам у разі потреби звернутися по професійну допомогу, пов'язану із випадками гендерно зумовленого насильства.

У такий спосіб на початку дослідження — 21 та 22 грудня — було проведено 10 пілотних інтерв'ю: Харків — 6, Запоріжжя — 1, Кривий Ріг — 1, Ужгород — 2. Повне опитування розпочалось 26 грудня 2023 року.

Опитування проходило з 10 грудня 2023 року по 8 січня 2024 року. У м. Харків та в Харківській області більша

частина глибинних інтерв'ю відбувалась офлайн, а саме — 13 із 15. Загалом, Харків було опитано у дві хвили: 21 грудня 2023 року та 8 січня 2024 року.

У Запоріжжі, Кривому Розі та Ужгороді всі інтерв'ю проводили онлайн. Етап опитування у Запоріжжі та Кривому Розі тривав з 21 грудня 2023 року до 5 січня 2024 року, а в Ужгороді з 21 грудня 2023 року до 12 січня 2024 року.

Учасники та учасниці дослідження

Проаналізувавши відповіді респондентів, можна наперед зауважити, що регіональні відмінності між досвідом учасників зумовлені такими чинниками:

- соціально-економічний статус (наявність освіти, зайнятості тощо). Щодо рівня освіти, то в кожному з міст були респонденти зі початковим рівнем освіти, втім, найбільше таких респондентів в Ужгороді і Кривому Розі. В цих же містах не було респондентів із вищою освітою, в Ужгороді було 3-є респондентів із професійно-технічною освітою (1 жінка і 2 чоловіки). У Кривому Розі – 1 респондент (чоловік), 1 жінка-респондентка має завершену базову середню освіту, всі інші респонденти і респондентки – початкову або неповну базову середню освіту. Також варто зауважити, що в Закарпатті проживає найбільша кількість ромського населення у порівнянні з іншими регіонами. Роми із цієї області належать до групи словацьких або угорських ромів, найчастіше між собою спілкуються на суміші романі, угорської або словацької мови, російської і

української. В окремих випадках під час інтерв'ю з ромами із Ужгорода доводилось значною мірою оптимізувати формулювання запитань для того, щоб ясно донести зміст запитань респондентам. За спостереженнями під час інтерв'ю та за словами експертів, які були залучені до організації дослідження в регіонах, респонденти із Ужгорода і Кривого Рогу мали нижчий соціально-економічний рівень проживання у порівнянні із респондентами із Запоріжжя і Харкова (та області). Варто зауважити, що саме в Запоріжжі і в Харківській області серед респондентів були ті, які мають вищу освіту (2 жінки в Запоріжжі, 1 чоловік в Запоріжжі і 3 чоловіки в Харківській області).

- спосіб проживання (компактний або дисперсний). Традиційні компактні поселення ромів розташовані, в першу чергу, в Закарпатській області. В усіх інших місцях як таких компактних поселень немає, але можливе скупчене проживання ромських родин в межах однієї вулиці або кварталу.
- належність до тієї чи тієї субетнічної групи (свою належність до таких груп вказували переважно чоловіки), належність до інших груп можна було простежити за мовою, якою спілкувалися респонденти. Якщо в Закарпатті це, перш за все, групи угорських і словацьких ромів, то в інших місцях – серви (в Харківській області і Запоріжжі), респонденти із Кривого Рогу не виділяли себе як представників тієї чи іншої субетнічної групи.

Ознака	Змінна	п - кількість	% до всіх
Стать	Чол.	20	33
	Жін.	40	67
Вік	18–22	12	20
	23–30	12	20
	31–45	12	20
	46–55	12	20
	55+	12	20
Освіта	Початкова	18	30
	Базова середня	24	40
	Повна середня	1	2
	Професійно-технічна	11	18
	Вища	6	10
Зайнятість	Так	23	39
	Ні	36	61
Шлюбний статус	Неодружений(а)	47	80
	Одружений(а)	7	12
	Вдівець (вдова)	5	9

Висновки та знахідки дослідження

Результати дослідження підтверджують знахідки і висновки попередніх досліджень гендерної проблематики у ромських громадах щодо того, що ромські громади є чітко гендерно ієрархізованими. Йдеться як про чіткі окреслені гендерні ролі, які розподіляються на «чоловічі» і «жіночі», так і про стиль або спосіб життя, особливості соціалізації та наявності правил «співжиття» у ромській сім'ї як репрезентації виконання цих ролей у ромському суспільстві на мікрорівні.

- **Виховання й підготовка дітей до дорослого життя в гендерно визначених рамках.** Особливості дорослішання респондентів і респонденток, які вони згадували під час інтерв'ю, вказують на те, що в ромських родинах, до яких вони належать або належали у дитинстві, є окремі підходи до виховання хлопчиків і дівчат. Втім, попри схожість, різниця у практиках виховання простежується більшою мірою між тими респондентами, які асоціюють себе з менш традиційними громадами (Закарпаття) і більш традиційними – інші регіони України. Респонденти обох статей стверджу-

вали, що хлопчики у ромських родинах мають більшу свободу дій, їх менше контролюють, вони мають менше табу щодо свого поведіння у різностатевих групах. Батьки дівчат, особливо із так званих «більш традиційних ромських родин» Харківщини, Кривого Рогу або Запоріжжя, наполягали на необхідності того, аби дівчата зберігали «гідність», не спілкувалися із хлопчиками в школі, не мали дружніх або романтичних стосунків до певного віку, опановували й виконували ті чи ті жіночі види хатніх справ: фізична робота стосується більшою мірою чоловіків; приготування їжі, прибирання, прання — на дівчатах. Респондентки із Закарпаття, наприклад, частіше говорили про те, що їм або вже пізніше їхнім донькам, які досягли певного віку, доводилося брати на себе піклування про молодших дітей у родині, натомість вони менше говорили про ті чи ті правила поведінки, яких вони мали дотримуватися «як ромські дівчата».

- **Спосіб життя як передумова подальшої соціалізації.** Варто зауважити, що субетнічні й лінгвістичні групи, до яких належать роми із Закарпаття та з Харкова, Запоріжжя, Кривого Рогу є різними. Окрім іншого, це означає і усталену (таку, що формувалася десятиліттями) традицію проживання: компактного у Закарпатській області, дисперсного (або із збереженням зв'язків із ромськими родинами) в інших містах. Зі способом життя пов'язані подальші можливості широкої або не дуже соціалізації. Йдеться про можливість спілкуватися поза ромською спільнотою (наприклад, у шкільних колективах), працювати на підприємствах або у сферах, орієнтованих не лише на

ромське населення, соціальне становище ромських домогосподарств. Зокрема, можливості для соціалізації поза ромською спільнотою більші для хлопців, натомість «правила поведінки» жінок у ромських традиційній сім'ях передбачають, що більшу частину часу вони мають проводити у колі родини або близьких родині людей.

- **Освіта попри брак підтримки й мотивування жінок.** Наприклад, якщо йдеться про здобуття шкільної освіти, то у загальному порівнянні чоловіки частіше за жінок отримували настанови від батьків вчитися і здобувати освіту. Водночас серед жінок-респонденток були й ті, чий батьки наполягали на здобутті освіти, або такі жінки, які хотіли здобувати освіту й подальшу професію. Але якщо говорити про більшість респонденток з усіх міст, то спонукання до навчання мало радше формалізований характер: вони не відчували себе мотивованими до навчання. Особливо брак мотивації з боку представників закладів освіти простежується у відповідях респонденток із Ужгорода, які згадують своє навчання в ромських (сегрегованих) школах і порівнюють якість навчання в них із так званими «загальними, українськими, школами» не на користь перших. Однак дані одного з попередніх дослідження доступу ромських дітей до навчання (Vox Populi, 2023) свідчать про те, що педагоги не лише із сегрегованих шкіл мають певні уявлення і упередження щодо мотивації ромських дітей до навчання (не залежно від статі). Серед батьків ромських дітей 47% вважають, що діти хочуть учитися, а ще 38% «середньо» оцінили рівень мотивації. Лише 15%

батьків вважають, що мотивації у їхніх дітей немає. Серед же вчителів лише 6% вважають, що діти-ромши хочуть учитися при 40% тих, які, навпаки, такого бажання не бачать (ще 54% «середньо» оцінили рівень мотивації). Крім цього запитання, 70% учителів на пряме запитання, чи вважають вони учнів-ромів старанними, відповіли, що «ні, не вважають» (вважають – 30%). Дівчата, які не змогли з тих чи тих причин завершити навчання в школі й здобувати повну базову освіту, частіше переривали освітній процес через необхідність працювати (більшість – хлопчики), рідше – через створення родини (більшість – дівчата). Треба зауважити, що в результаті дослідження не вдалося побачити закономірності між віком респондентів та рівнем здобутої освіти, тобто висновок про те, що в цей момент жінки більше або менше мотивовані до навчання, зробити не можна.

- **Умови, які ведуть до переривання навчання.** Водночас, говорячи про мотивацію до навчання, коли йдеться про дітей, підлітків або неповнолітніх юначок, маємо на увазі радше не про усвідомлену або раціональну мотивацію (прагнення), а наявність ряду сприятливих умов для навчання. На основі інтерв'ю з усіма респондентками, яким на момент проведення дослідження вже виповнилося 18 років і які відповідно ділилися під час інтерв'ю своїми спогадами, можна зробити висновок, що в шкільному віці дівчата досить рідко отримували зовнішні повідомлення про те, що «навчання є корисним або потрібним у майбутньому», винятком є декілька респонденток, які говорили про те, що в їхніх родинях на рівні батьків, бабусь і ді-

дусів здійснювалася системна робота з дітьми щодо заохочення їх до навчання. У їхніх інтерв'ю частіше йшлося про те, що їхні батьки працювали, вони самі жили поза межами ромської громади, тобто були досить інтегрованими у загальне суспільство. Декілька респонденток, і також досить часто респонденти чоловіки говорили про те, що переривали навчання тому, що батьки мали «господарство» або «торгували» й потребували із часом залучення своїх дітей до цих робіт. Загалом, якщо і може здатися, що навчання або освіта не є «цінністю» в ромській спільноті, ми би не поспішали саме з таким висновком. У питаннях здобуття освіти важливим є фактор наявності певних умов і рольових моделей, які здатні підживити прагнення дітей до навчання, сприяти їхній дисциплінованості тощо. І ці аспекти працюють, коли декілька попередніх поколінь родини якщо не особисто мали можливість для здобуття освіти, то усвідомили й, що найголовніше, змогли втілити з погляду соціальних і економічних умов подальшу реалізацію цього прагнення у наступних поколіннях. Тобто у більшості випадків дорослі (часто і самими педагогами, за словами респондентів, які навчалися у так званих «ромських школах») не заохочують дітей до здобуття освіти переважно через соціально-економічні умови родини й, зокрема, батьків. Водночас ілюстративною є історія однієї жінки, яка вже в дорослому віці здобула професію швачки, отримала диплом і навіть обладнання для роботи. При цьому дівчина за походженням була із порівняно заможної ромської родини, але, як говорила сама, вийшла заміж рано, неграмотною, і в першому шлюбі була повністю залежна, зокрема матері-

ально, від свого чоловіка. Зараз вона працює і з вдячністю відгукується про те, як відбувалося її навчання вже в дорослому віці.

- **«Жіноча доля» як альтернатива професійній, особистій та міжособистісній реалізації.** На противагу здобуття освіти жінки-респондентки говорили, що в їхніх родинах, згідно з їхніми особистими спогадами, культивувалася ідея і настанова здобути «хорошу жіночу долю»: вийти заміж, бажано за рома, вміти подавати чай та їжу, бути турботливою. Тобто майже всі респонденти тією чи тією мірою отримували саме ці повідомлення як основоположні для побудови своєї життєвої траєкторії. Для чоловіків, за їхніми словами, створення сім'ї у старшому віці було бажаною перспективою, але поруч із тим вони пам'ятають і настанови батьків (частіше, ніж жінки) щодо необхідності здобуття освіти, отримання професії тощо. Тобто йдеться про те, що вже з дитинства дівчата і хлопці опиняються в такій собі бінарній системі виборів, які може зробити людина відповідно до своєї статі і які вона робить в дитинстві частіше неусвідомлено, отримуючи чіткі сигнали від найближчого оточення і згодом потрапляючи в те чи те середовище. Респонденти і респондентки мають дуже різний досвід виховання в різних за складом родин (з обома батьками, з одним дорослим — частіше матір'ю і бабусею, але також і з батьком (1 випадок), є декілька випадків виховання дітей в інтернатних закладах (респонденти із Ужгорода)). Закарпаття є областю України з найбільш чисельною ромською національною меншиною. Відповідно до умов проживання (компактні поселення, від-

сутність належної інфраструктури тощо) та соціально-економічного становища роми в цій області України у своїй більшості належать до вразливих верств населення (за матеріальною, соціальною ознаками). Втім, можна простежити, що більшість респондентів і респонденток отримували виховання і настанови, а також пов'язані із ними життєві прагнення й цілі на підставі суто «традиційних» гендерних уявлень про ролі жінки і чоловіка в суспільстві.

- **Ранні шлюби³ або шлюб як «кульмінація» досягнення жінки у певному віці.** Незважаючи на те, що більшість жінок із Запоріжжя, Харкова і Кривого Рогу зазначали, що їхні батьки і матері одружилися й народили дітей вже в повнолітньому віці, ранні шлюби (до досягнення повноліття) не є рідкістю у ромських громадах (Марценюк, 2015). Частіше про ці випадки як про «унормовані» родиною і громадою життєві стратегії говорили жінки із м. Ужгород, наприклад міркуючи про те, що мали певні настанови щодо того, щоб «не гуляти із хлопчиком до певного віку» (йшлося, зокрема, і про статеві стосунки), але у віці 14 років вони починали зустрічатися і за декілька років могли отримати згоду батьків на спільне проживання. Переважна більшість усіх респонденток вважає, що життя їхніх матерів і бабусь було «тяжким», «складним», вони багато працювали й мали багато обов'язків у родині. Водночас цікаво, що, описуючи

³ Ранній або дитячий шлюб — це офіційний чи неофіційний союз двох осіб, принаймні одна з яких не досягла 18 років. Child Marriage in Ukraine (Overview). UNFPA Україна, 2014.

реалії життя і своїх матерів та бабусь як непрості для жінки, рефлексуючи щодо своїх життєвих історій, респондентки згадували, що керівними для них були настанови від батьків щодо того, що жінка має реалізуватися як матір і дружина, і це є чи на найважливішим для ромської жінки. Фактично, респондентки не вбачали протиріччя між своїми дитячими орієнтирами (отриманими від батьків) та реаліями життя, у які потрапляють жінки, слідуючи ним. Загалом, можна сказати, що у більшості випадків жінки, незалежно від того, чи проживають вони в компактному поселенні або поза ним, піддаються значному тиску представниць старшого покоління (частіше бабусь) щодо засвоєння і втілення гендерних норм, які переходять в розряд неусвідомлених соціальних норм вже в ранньому віці. Зараз більшість жінок і чоловіків, які взяли участь в опитуванні, не перебувають в офіційно зареєстрованому шлюбі. Співжиття після весілля, яке проведене згідно з ромськими традиціями або зі згоди одного із батьків членів подружжя, є популярною практикою.

- **Нерівність за правом народження.** Всі без винятку респондентки описують статус жінок у ромській громаді як нерівний чоловікам: є обмеження в одязі, у поведінці, можливостях спілкування, можливостях вести свій бізнес і навіть водити авто. Загалом, не можна сказати, що всі обмеження стосуються більшості жінок у ромських громадах, але те, що їхня кількість та зміст (прояви) залежать зокрема і від «лояльності» або «прогресивності» чоловіка або батьків жінки, є фактором, що обмежує можливості жінки.

- **ГЗН як «невідворотні» практики в нерівному й закритому середовищі.** Якщо йдеться про випадки прояву фізичної агресії, то про них тою чи тою мірою — у своєму досвіді або в досвіді сім'ї своїх близьких або знайомих — говорили 48 з 60-ти респондентів. Загалом, це не означає поширеність фізичної агресії або насильства щодо жінок у прямій пропорції до даних дослідження. Але дає розуміння того, що це допускається і до певної міри може унормовуватися (як досить поширений досвід серед значної кількості родин).
- **Примусове одруження або неусвідомлений вибір.** Як говорити про інші випадки гендерно зумовленого насильства, елементом цих практик також може бути питання одруження, коли домовленість про «хорошу партію» для дівчини або жінки здійснюється на рівні батьків нареченої або нареченого за умови, що обидва належать до ромської громади. Способом непокори волі батьків є непоодинокі випадки, коли дівчина тікає із хлопцем або чоловіком, з яким хоче бути проти волі родичів; і лише залежно від того, наскільки батьки будуть готові піти їй назустріч, вона зможе повернутися в родину й бути прийнятою зі своєю новою сім'єю.
- **Насильство з боку представників старшого покоління родин.** Про часом деструктивну роль свекрухи (матері чоловіка) йдеться в контексті традицій проживання ромських родин, коли звичним є проживання молодшого покоління разом із старшим. Часто, наприклад в м. Ужгород, це є вимушеною мірою через відсутність власного житла. Жінки у віці 40+ з інших міст часто говорили про те, що намагалися з чоловіком

якнайшвидше переїхати від його родини. Декілька респонденток розповідали про досвід фізичного насильства з боку свекрухи (побиття), психологічного тиску (наклепи, сварки, намагання тиснути в питаннях взаємодії із чоловіком — сином і онуком). Такий стан речей деякі учасниці дослідження пояснювали «поважним традиційним становищем старшої жінки в родині», проте фактично це залишається питанням свавільного ставлення й використання залежного становища жінок в родині — після народження дітей, не маючи (часто) освіти і будучи повністю фінансово залежною від чоловіка та його родини. І хоча деякі респондентки і респонденти ці практики вважають «традиційно і культурно ромськими», вони радше є продовженням ієрархічних стосунків у спільнотах (родинах), де взаємини побудовані на підпорядкуванні й залежності жінок безвідносно до етнічної належності.

- **Фінансова залежність жінок попри внесок у сімейний бюджет.** Респондентки зауважують, що вони не мають можливості розпоряджатися власними грошима, навіть якщо вони працюють нарівні з чоловіком або більше. Декілька респонденток розповідали, що мали як особистий досвід, так і знають про схожий досвід своїх знайомих жінок, коли чоловіки в родині не працювали взагалі, натомість на жінок лягали як обов'язки по домогосподарству, так і щодо фінансового забезпечення родини, водночас жінка віддавала зароблені кошти чоловіку, який вже розпоряджався ними й розподіляв їх. Більшість жінок, які працюють, також підтвердили, що вкладаються на рівних або навіть більше, ніж чоловіки. Але поширеною є прак-

тика, коли зароблені кошти віддаються «на зберігання» чоловіку. І лише декілька жінок, досвід і погляди яких можна назвати більш прогресивними чи менш консервативними, говорять про рівне чи партнерське розпорядження сімейним бюджетом. У випадках, коли чоловік є тим, хто заробляє кошти, жінки завжди або майже завжди повинні просити чоловіка придбати (виділити кошти) навіть на особисті речі.

- **Практики психологічного тиску.** Вони є непоодинокими у родинах, з яких походять респондентки. Зокрема, йдеться про правила поведінки жінок (дружин) у ромських родинах: неможливість сидіти за одним столом з чоловіками, потреба «подавати на стіл» у той час, поки чоловіки «розмовляють», необхідність дотримуватися норм в питаннях зовнішнього вигляду (дозвіл на зміну зачіски або ту чи іншу косметичну процедуру тощо).
- **«Унормування» нерівності в межах «ромського закону».** У питаннях регламентування гендерних взаємин у ромських громадах респонденти здебільшого посилались на «ромський закон», правила якого передаються в межах родини або громади. Він регламентує вирішення спірних суспільних питань насамперед у ромській громаді між собою. Цей набір правил загалом не є вичерпний в інтерпретації всіх учасників і учасниць, які посилались на нього під час інтерв'ю. Водночас варто зауважити, що цим поняттям здебільшого оперували респонденти з Харкова, Запоріжжя і Кривого Рогу, і на нього майже не посилались респонденти з міста Ужгород.

- **Відсутність механізмів протидії ГЗН в ромських громадах.** Зокрема, правила співжиття у ромській закритій спільноті забороняють звернення до правоохоронних органів у питаннях, які стосуються ГЗН. З усіх респонденток дослідження тільки одна (з м. Ужгород) зазначила, що мала досвід звернення до поліції, коли йшлося про фізичне насильство з боку колишнього чоловіка. Загалом, як чоловіки, так і жінки підтверджують, що єдиним (але непопулярним заходом) із протидії (але не попередження) домашнього насильства в родині є звернення по допомогу до членів своєї батьківської родини — до батька або до братів. Водночас респонденти і респондентки вказують, що до цих заходів жінки вдаються у виняткових випадках, віддаючи перевагу не поширювати інформацію поза своєю родиною. Між ромськими жінками не прийнято ділитися внутрішніми проблемами родини із третіми особами, навіть якщо вони належать до ромської громади. Фактично наше дослідження підтверджує безправність ромської жінки перед фізичною агресією з боку членів своєї родини й відсутність «легітимних» у ромській спільноті механізмів протидії або навіть попередження таких випадків.
- **Фізичне покарання жінок як частина розуміння ромської ідентичності й традицій.** Важливо зауважити, що в ромській спільноті норми взаємодії між чоловіками і жінками закладаються або транслюються в родинах, які мають тісні зв'язки з представниками старших поколінь (наприклад, родина проживає із бабусями і дідусями, батьками батьків дитини тощо). Водночас якщо йдеться про «унормування» фізично-

го покарання жінки в родині, то переважна більшість респондентів говорить про те, що цей аспект не унормований і жодним чином не стосується ідентичнісних питань ромської нераціональної спільноти. Навпаки, жінки неодноразово вказували на те, що ромська культура популяризує «повагу до жінки» (яка слідує правилам, не порушує їх тощо). Відповідно прояви фізичного насильства частіше є наслідком того, що жінка загалом є менш захищеною в ромській спільноті, не має механізмів адресування своїх проблем, а також є залежною фінансово і психологічно. Що, власне, у таких випадках часто є причиною систематичного домашнього насильства не лише в ромських родинях. Тобто навіть якщо фізичне покарання не унормується напряму жодними соціальними правилами громади, то воно стає наслідком загальної соціальної вразливості жінки через виховання у патріархальній культурі.

Самопрезентація крізь призму етнічної належності

На початку дослідження ми просили респондентів та респонденток подумати й дати відповідь на запитання: «Хто ви? Як ви можете себе охарактеризувати?» Переважна більшість респонденток визначає себе за соціально-родинною характеристикою. Для жінок, які мають дітей, визначальною самохарактеристикою є «мама, мати», для респонденток, які не мають дітей, — «донька», «сестра». Наступними за частотою згадування були «дружина», «бабуся» (для тих, хто має онуків) і «жінка» («дівчина»). Значно рідше, зважаючи на розподіл учасниць дослідження за родом занять, респондентки характеризували себе як «студентка», «домогосподарка», «робоча [жінка, людина]». З усіх респонденток лише троє найперше з усіх характеристик назвали свою етнічну належність («цигани» [самоназва від «роми»]), це жительки Харкова.

На відміну від жінок-респонденток, чоловіки, що взяли участь у дослідженні, набагато частіше насамперед називають або свою національну належність: громадянство («українець») або етнічну («ром»; частіше за жінок використовують цей варіант самоназви). Чоловіки частіше

використовують у характеристиках себе епітети: веселий, чесний, правдивий, порядний, роботящий тощо. Нерідко респонденти-чоловіки називали себе «сімейний», «поважаю ромські традиції». Декілька респондентів зазначало, що «відвідують християнську церкву», апелюючи до своєї належності до тієї чи тієї релігійної конфесії або церкви. Декілька чоловіків (меншість з усіх респондентів) апелювало до свого сімейного статусу або наявності дітей.

«*Чоловік, який відбувся як особистість, циганської національності, гордий, сім'янин: у мене двоє дітей — це велика велика нагорода для мене*», — респондент 37.

«*Я думаю, що я хазяїн хороший. Як є, так думаю. Я люблю дуже працювати на землі, у мене є невеликий огорок і сад. Я дуже люблю відпочивати, я від цього получаю довольне. Ми себе відносимо до словацьких ромів*», — респондент 44.

«*У мене не були ніяких мрій у дитинстві, нормальним просто бути. Були, да, були такі мрії, щоб багатим бути, також мати машину, ще щось*», — респондент 41.

Загалом, жінки-ромні підкреслюють свій сімейний або материнський статус у самопрезентації частіше за чоловіків-ромів, які стали учасниками дослідження.

Дитинство: виховання і освіта

Мотивація і підтримка дітей до здобуття освіти

У відповідях і досвідах учасників дослідження простежуються відмінності в питаннях заохочення й підтримки їхніх прагнень навчатися за регіональною ознакою. Зокрема, всі без винятку респондентки і респонденти говорили про те, що в початковій школі із зацікавленням навчалися новому, відвідували школу тощо. Але чому так стається, що і досі значна частина представників і представниць ромських громад може не мати навіть завершеної початкової освіти? Видається, що значний вплив тут справляють родина й умови проживання та способи заохочення (або їхня відсутність) до освіти дітей; насамперед спосіб проживання родини й сімейні моделі виховання дітей. Чоловіки-учасники дослідження із Ужгорода (Закарпатська область — регіон, де перебуває найбільша кількість ромського населення в Україні, яке проживає у компактних поселеннях) частіше мали незавершену

шкільну освіту, вони гірше володіють українською мовою, оскільки їхнє коло спілкування в переважній більшості обмежується представниками ромських громад, де вони проживають. Респонденти з інших великих міст (Запоріжжя, Кривого Рогу й Харкова) частіше згадували, що навчалися у школах, завершували заклади освіти, продовжували навчання. У школі до певного часу мали підтримку батьків (частіше — матерів), які допомагали виконувати завдання тощо.

«*Мама. Мама була така, що ось знаєте, вона наполягала на тому, щоб здобути освіту в будь-якому разі і почав працювати десь. Ось вона так ставилася саме до мене. Вона знайшла ці курси для інвалідів, там і живеш, і вчишся, і реабілітація там. Я відучився там і потім перейшов у ПТУ. 6 місяців — це дуже мало було», — респондент 12.*

Респонденти із Закарпаття частіше говорили про так зване сегреговане навчання (навчання в суто ромському гомогенному середовищі), учасники з інших регіонів України, навпаки, частіше згадували навчання в загальних (не суто ромських) школах або класах.

«*З боку сім'ї мені мама допомагала, це було там до 7–8 класу, коли домашнє завдання виконували, кажу як є, ну а потім уже, знаєте, пацанство, гульба — ось це все. Ну а сім'я допомагала відмінно, усе добре, мати допомагала, вона освічена була», — респондент 12.*

«*Я закінчив усі 11 класів. Звісно, мені подобалося [навчатися]. Я дуже був задоволений і досить непогано вчився. А так у мене були середні оцінки, не кажу, що я був прям відмінник, але з деяких предметів, так. Бабуся і дідусь завжди змушували вчитися, що з того, що з того боку. Але я їм за це вдячний, не дурень залишився», — респондент 14.*

Ці ж відмінності за регіональною ознакою ми спостерігаємо і у жінок: ті респондентки, які проживають в так званих «урбаністичних» умовах (Запоріжжя, Кривий Ріг, Харків) частіше говорять про те, що батьки наполягали на їхній (шкільній) освіті. Однак загалом майже 70% опитаних — це ті, хто має або базову середню (9 класів) або початкову освіту.

«*Мое покоління, ось ромських, ну ось з ким я вросла, і зараз я з ними спілкуюся, більшість жінок там з 3 класу (пішли зі школи), 5 класів (закінчили), а в сім'ї багато дітей, а мамі там на базар треба було йти, а не було з ким залишати. Ось у мого чоловіка двоюрідні сестри. Одна до 3 класу, друга 5, третя, по-моєму, до 7-го (класу) довчилася», — респондентка 4.*

Зважаючи на те, що наше дослідження не є репрезентативним, розподіл респондентів за рівнем освіти все одно корелює із даними кількісних досліджень, згідно з одним із яких лише 4% респондентів-ромів мають вищу або середню спеціальну освіту. Навіть повну середню освіту мають лише 10% респондентів. Переважна більшість респонден-

тів-ромів — 64% — має лише неповну середню або нижче освіту, а кожен п'ятий — 21% — узагалі не має освіти⁴.

Ті респондентки, які навчалися в сегрегованих школах, але мали досвід навчання й у змішаних закладах освіти, підкреслювали, що відчували, ніби вчителі краще ставилися до «своїх, українських» дітей. Навчання в сегрегованих школах вони називають «поганим», «неякісним», тобто вважають, що рівень освіти в суто ромських школах був недостатнім.

«У українських школах вчителя краще ставлять до українців, туди до своїх. Їх ліпше учать, ніж нас, ромів. І за то вони ліпше знають, мають освіту, роботу мають. За то їх ліпше вчили. Я так думаю», — респондентка 32.

Загалом, говорячи про освіту, респондентки у своїй більшості зазначають, що в їхніх родинях не було категоричного наполягання на тому, аби дівчата отримували освіту, — цінність освіти батьки не розуміли, оскільки не бачили в ній перспектив для подальшого життя своїх дітей. Респондентки, які взагалі не мають освіти та не вміють читати або писати, зазначають, що відчують потребу навчатися, але не мають можливості або не розуміють, як саме почати це навчання (особливо якщо йдеться про хатні справи, виховання дітей або роботу, які забирають увесь час).

⁴ Мапування потенціалу працевлаштування та розвитку підприємництва у ромських громадах. Vox Populi agency на замовлення Міжнародного Фонду «Відродження», 2021 р. Див.: <https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/04/employment-brief-corrected2.pdf>

«Когда мне было лет 20 с чем-то, то я очень хотела читать и писать. В школу ходить у меня не было возможностей, потому что я сама старша была, я была хозяйка, а мама і тата работали. Я очень хотела бы Библию читать», — респондентка 33.

Заслугує на окреме згадування історія однієї з респонденток щодо її нетривалого навчання в школі, яку вона мала залишити, на думку родини, через свій стан здоров'я. Але з дорослішанням і початком менструального циклу альтернативою навчанню для дівчини було обрано заміжжя.

«Мене покійна баба віддала до циганської школи, але я була не дуже чемна, не дуже добра, мене постійно наказували. І одного разу я сиділа за партою, вивчала букви і втратила свідомість. Спочатку один раз, потім другий: мене повели до лікаря на обстеження. Він сказав, що мені не можна навчатися, тому що починається хвороба Паркінсона. Бабуся прийшла, забрала документи і через два місяці в мене почалися місячні. Вона це узнала і сказала, що мені потрібно виходити заміж. В школі я була декілька місяців», — респондентка 39.

Ця ж респондентка продовжує свою історію про освіту, коли, вже маючи дітей, вона отримала можливість вступити на курси крою і шиття, здобула відзнаку й могла далі працювати у швейних майстернях, заробляти гроші.

Вона описує цей досвід як непересічний, важливий і дуже цінний для неї:

«Мені подобалось [навчатися], тому що там показували, як класти матеріал, як кроїти, як шити. Всі курси були безплатні. Я дуже любила туди ходити. Я дивилась на часи, коли вже потрібно бігти, і не тікала. Я вставала в 6 годин, щоб все вспіти по хаті і піти на ці курси. Я не пропускала ні одного разу. Мені дали диплом за те, що я ходила і вчилася. Я получила швейну машинку і після цього я знайшла роботу. Так, у нас дівчат-ромів не беруть ніде на роботу, крім замітати, але з дипломом я працювала. Я так обрадувалася, що получила цей диплом. Тепер я можу кормити своїх дітей в швейках... і робила 5 років на одній роботі, і в другій швейки 4 роки. Іноді і сьогодні працюю, буває що дзвонять дівчата кличуть, але мені не дозволяє здоров'я», — респондентка 39.

Як зазначила одна з респонденток, для дівчат загалом привабливим вимальовується вдале заміжжя — «знайти свою долю», «зустріти нормального чоловіка» тощо. При цьому не можна зробити висновок, що ці аспекти є суто традиційними або притаманними лише ромським родинам. Радше такий підхід у вихованні є наслідуванням сімейних (родових) традицій, коли для багатьох старших поколінь освіта була недоступною, і тому обиралися інші життєві траєкторії — робився акцент на сім'ї, вихованні дітей, виконанні більш «традиційних» жіночих і чоловічих ролей.

Щоб краще зрозуміти прагнення наших респонденток, ми запитували їх про їхні мрії. Серед усіх 45-ти опитаних лише 7 респонденток говорили про свою мрію у контексті майбутньої професії та навчання, набуття незалежності, зокрема і матеріальної. Переважна більшість респонденток згадувала про свої мрії у контексті казок про «принцес», «героїнь казок — красивих, з красивим білим волоссям», «кінозірок» (Айшварія Рай, героїні серіалів тощо), «майбутніх дружин та матерів» тощо. Про що нам говорять ці наративи респонденток?

Мріяла вийти заміж. Мені подобалося подавати чайник, хотілося подавати чай, коли вже підліток була. Тому що дівчатка-ромки рано виходять заміж, вони скоростиглі всі. Вийти заміж, щоб у мене була дитина, щоб я могла подавати, щоб мене оцінили. Щоб я чоловікові подавала. Тому по сьогоднішній день подаю», — респондентка 5.

Як будь-яка дівчинка [я мріяла] — вийти заміж. Напевно воно заладжується так, розумієте, з самого дитинства циганська дівчинка, вона, ну, їй заладжується, що вона повинна вдало піти заміж, вона повинна бути хорошою мамою, хорошою господинею, ну а так», — респондентка 6.

Моя мрія була — жити в нормальному слові, щоб ми не страдали, не в чому. Щоб постійно була чистота, хліб у хаті. Щоб я виросла, була нормальна життя у мене, щоб чоловік

працював, щоб діти мої грамотні були. Це моя мрія була, так», — респондентка 23.

Перш за все, що за тих чи інших причин, виростаючи на доступних для дітей джерелах інформації та моделях і особливостях батьківського впливу, маленькі дівчатка найбільш доступними і зрозумілими для себе вважали моделі, де жінка набуває своєї ролі та значення у суспільстві (у сім'ї) через чоловіка та свої суто «жіночі» якості — краса, покірність, служіння чоловікові тощо. Чи можемо ми назвати ці моделі традиційними для ромських громад? До певної міри так — але традиція тут набуває значення радше усталеного патерну поведінки, який складається і репродукується у тих соціальних обставинах і моделях спілкування не за етнічною ознакою (тому що це притаманно саме ромам), а за соціальною ознакою — коли йдеться про те, що ромські дівчата менш емансиповані через брак освіти батьків, складні соціально-економічні умови тощо. Цікаво, що, навіть маючи мрію або отримуючи від батьків (батька або матері) чіткі повідомлення про необхідність здобувати освіту, вплив постійного середовища та моделі друзів, подруг, групові рішення переважали особистісні прагнення. Фактично, дівчата не мали надійного середовища, яке б підтримувало і завдяки якому могли би здійснювати супротив соціальному впливу своєї громади.

«*У нас тато хотів, щоб у нас була освіта, щоб була професія якась. Щоб, знаєте, якась визначеність була, якась майбутнє було. Щоб я не думала, що завтра шматок хліба, щоб треба йти на базар, заробляти. Він весь час говорив, щоб ми ні на кого не сподівалися, щоб ми були більш*

самостійні. Ну в принципі дівчатка, до чого дівчаток готують, до заміжжя, до сім'ї. Я ось вийшла заміж і з чоловіком живу. Сестра моя невдало вийшла заміж і залишилася в батьків, доля в неї така була», — респондентка 7.

Варто зауважити, що для мрій і дитячих прагнень чоловіків більше характерні ті, які стосуються самореалізації, фінансової незалежності, рідше — здобуття освіти та подальшої професії. Хоча так само, як і для жінок, ромським чоловікам-респондентам, які проживають в урбанізованих умовах притаманно більше прагнень, пов'язаних із можливостями подальшої самореалізації, ніж, наприклад, чоловікам, які народилися і проживають у компактних поселеннях (в місті Ужгород). Чоловіки частіше за жінок казали, що в дитинстві хотіли «*вирости хорошою порядною людиною*», «*мужиком*», «*вирости роблящою людиною*».

Традиції виховання дітей

За винятком 11-ти респонденток більшість жінок росли в багатодітних (3 і більше дітей) родин. В Ужгороді, наприклад, всі респондентки і чоловіки-респонденти походять із багатодітних родин. Респондентки і респонденти з Ужгорода частіше говорять про «бідне», «важке» життя у батьківських родин, про це також часто згадують респондентки із Кривого Рогу. Рідше жаліються на складне життя в дитинстві жінки із Харкова і Харківської області, респондентки із Запоріжжя описують своє дитинство по-

зитивно. Всі без винятку респондентки вважають, що дитинство у ромській родині проходить для дітей по-іншому у порівнянні із «українськими родинами». Часто йдеться про відмінності, які респондентки, будучи дітьми, відчували на рівні взаємодії у школі або в дитячих колективах взагалі. Хоча щодо традиційних ролей, одна з респонденток, жителька великого міста, яка не жила в компактному поселенні або у великій ромській громаді, згадувала, що у родині її батьків вважалося, що згідно з «ромськими законами» чоловіки не повинні працювати — тут насамперед йдеться по роботу по найму та офіційне працевлаштування. Було прийнято «заробляти гроші», «крутитися». Батько респондентки у той час працював на підприємстві, і, як вона згадує, «просив матір не говорити знайомим, де і ким він працює» — це було «не по-ромськи».

І хоча не можна однозначно зробити висновок про те, наскільки традиційними були родини респонденток з погляду дотримання ромських традицій, оскільки вкрай складно визначити якісь усталені «ромські традиції» — вони або частково міфологізовані, або схожі здебільшого на так звані традиційно-консервативний спосіб життя, при таманний не лише суто ромських родин, проте більшість респонденток зауважувала, що для ромських родин характерним є те, що на дівчині (особливо старшій з усіх дітей) можуть лежати домашні обов'язки, обов'язки доглядати молодших дітей, дотримуватися певних правил поведінки, мати такий вигляд (одягатися), якого вимагають батьки.

«Я циганка, у нас устрій сім'ї трошки інший, що дівчинка там, ну, на ній усі обов'язки. Ну і тим, що ось зовнішні відмінності — це найбільше відіграло роль. Особливо в садку, що

всі діти були, ну як, “білі” можна так сказати, а я ні. І в мене те, що темна шкіра, темне волосся, темні брови. Я сама по собі темна, а діти більшість світлі, і, звісно, вони на це зважали», — респондентка 1.

«Вдягатися в короткі речі, наприклад, у нас, так, у нас в усіх так заборонено, як казати. Вони, тіпа, нам із самого підлітка, що, наприклад, мама говорить, що так не вдягайся, так соромно, не можеш так вдягатися, бо тут брат твій, батько. Тіпа, поняли? Не можна короткі речі на себе взяти, бо то соромно», — респондентка 32.

Якщо йдеться про виховання з погляду гендерних аспектів, то дівчатам, за словами респонденток, частіше забороняють спілкування з хлопцями. Якщо не забороняють прямо, то висловлюють побажання «бути порядною», «не гуляти» тощо.

«Мене тримали більше в “їжачкових рукавицях” і суворіше виховували, ніж інших дітей. Тобто, якщо сідає сонце ввечері, вже темно, ти заходиш на вулицю, коли ти вже дорослішаєш, підлітком була, гуляєш тільки у дворі. Коли подорослішала, ну, тобто до певного часу, там о 9, о 10 ти вже маєш бути вдома обов'язково», — респондентка 3.

«Ну, вони все мені казали, щоб я старалася бути, як казати, типу, не гуляти, щоб була

нормальною дівчинкою, щоб коли я вийду замість, щоб я попала в нормальну сім'ю, нормальною чоловіка мала, щоб він був забезпечений, нормальний, щоб міг про тебе подбати. От таке мені говорили», – респондентка 32.

«*Українки можуть гуляти, а ромські дівчатка під наглядом сидять. Вважається, що вона має бути домашньою дівчинкою. Це з самого дитинства, навіть от хлопці бігали вулицями, гуляли, навіть і хлопців намагалися з дворів не випускати, щоб вони менше набиралися поганого на вулиці», – респондентка 5.*

Наприклад, батьки (чоловіки) також підкреслюють, що для виховання дівчат характерні умови, з одного боку, «строгості» виховання, з іншого боку — раннє готування до шлюбу як, фактично, найголовнішої функції та ролі майбутньої жінки.

«*Дівчата ж строго у нас виховуються, по якому, що її з самого дитинства виховують, щоб вона, по-перше, ну там, те що готувати, подавати, приймати, там, щоб це, ну, в принципі. Ну, а з іншого боку, дівчат більше жаліють. Наприклад, на хлопця можуть накричати, що ти там, ану йди там, то те зроби, то ще щось там, ану там, щось це, чи піди подивися за тим. А дівчаток, наоборот, більше жаліють. Не знаю чого, але більше. Ну, дівчина є дівчина. Ну, це, може, я знаю, мужчини усі за дочками [дивляться]», – респондент 14.*

Чоловіки респонденти підтверджують, що в традиційній ромській родині не прийнято, щоб дівчата носили укорочений одяг:

«*Я думаю так, відрізняється. От в українських дівчаток, припустімо, так, можна носити коротке і так далі, у сукні короткій ходити. У ромів цього немає», – респондент 11.*

Натомість хлопчиків виховують більш вільно — менше контролюють, більше дозволяють спілкуватися із іншими дітьми. Хлопчики рідко виконують якусь домашню роботу.

«*Хлопчик (у ромській родині) — свобода дій, тобто гуляє, там це. Дівчинка, тобто, в якійсь тільки суто жіночій компанії або в супроводі брата, або мама, тато. Просто так піти в компанію можуть, але це коли добре знайома компанія, коли батьки довіряють, усе там і відпустили доньку, усе нормально. А так ось, що я просто захотіла, там пішла з хлопчиком гуляти, немає такого, такі обмеження, це дуже суворо», – респондентка 4.*

Цікавим є зауваження однієї із респонденток щодо традицій виховання у ромських родинах і особливостей поведінки дітей:

«*Відрізняється [виховання дітей] набагато. Відрізняється в тому, що ромські діти не дуже слухають батьків. Своїх хлопчиків я ви-*

ховувала, як українських дітей, щоб вони слухались», — респондентка 39.

« Зараз у мене син і його я намагаюся виховати суворіше. Мені здається, що хлопчика треба тримати суворіше. Дівчат балують більше, ніж хлопчиків. Але виховують із тим, що дівчинка має знати свої обов'язки по-жіночому. Що її виховують і готують вийти заміж і що вона повинна і зобов'язана вміти робити жіночі обов'язки, щоб піти в чужу сім'ю. Їх виховують і вкладають із самого дитинства, тому й балують більше», — респондентка 47.

Респондентки також підкреслюють різницю у тому, що, залежно від статків родини і способу життя (осілі ромські родини або родини, які продовжували переїздити — кочування — цей термін респондентки не вживали), ромські родини виділяють прагнення підкреслити благополуччя — одягом, якимись іншими проявами, які могли б продемонструвати іншим дітям (не обов'язково родам) рівень і можливості родини.

« Нам більше купували цукерок, ніж в українських родинах. Більше от шоколаду лежало, це вважалося престижно в ромській родині. Моя мама завжди, от щоб цукерки, щоб прийшли, і інших дітей щоб пригостити. Ось це відрізнялося. В одязі було, ромські діти одягалися краще за українських дітей. Ну це я маю на увазі, знаєте які сім'ї, такі, які були вже більш осілі. Не ті, які табірні», — респондентка 5.

Але ці випадки серед наших респонденток є радше винятком, адже переважна більшість всіх респонденток — вихідці з небагатих або часто і бідних, за їхніми словами родин. Йдеться насамперед про респонденток із Ужгорода і Кривого Рогу — там про скрутні матеріальні й соціальні умови батьківських родин респондентки говорили частіше. Водночас респондентки із Запоріжжя, Харкова й області та Кривого Рогу, тобто ті, які виростили не в компактних поселеннях, всі говорили про те, що в родині батьки працювали, непрацевлаштованість батьків або дорослих у ромських родинах респонденток з Ужгорода насамперед пояснюється браком освіти, відсутністю моделей, на які можна орієнтуватися, обмеженням спілкування представниками ромських громад.

« Більше [ромські діти] були не доглянуті й росли самі по собі, як от кажуть — “калантірський бур'ян”. Поки батьки на ринку заробляють гроші, діти мусять щось робити по хаті, бо і свиней ми тримали теж. І багатьох дітей експлуатують у такому випадку в ромських сім'ях. Ромські діти з самого дитинства вчаться заробляти гроші. Багато обдарованих дітей, от вони ходять вулицями співають», — респондентка 15.

« Моя мама дуже тяжко жили, тато працювали, 10 дітей мама мала, мала виховувати, вона працювала багато років уборщицею, тато робив грузчиком, ну такої важкої життя було. Но все равно мама виховала 10 дітей, дуже нас виховувала культурно, всі в школу мали

ходити, всі мали один другого поважати, якщо старший сказав, то так має бути», — респондентка 40.

Цікавими є історії декількох респонденток, які виховувалися в інтернатних закладах, куди їх влаштували, коли батьки (частіше матері, які виховували їх самостійно) не могли справлятися зі своїми обов'язками — «мама покинула мене, бо пила», «мама не могла нас всіх тягнути». Навіть виховуючись в етнічно змішаному товаристві дітей, респондентки, повертаючись в громаду у дорослому віці, обмежувалися у своєму спілкуванні суто ромською громадою — вони виходили заміж, народжували дітей, продовжували жити у компактному поселенні і, відповідно, втрачали зв'язки із більш широкою спільнотою міста.

«Традиційно» ромське виховання чи стереотипні моделі?

Загалом, аналізуючи досвід респонденток і респондентів та їхні спостереження щодо виховання у родині, можна сказати, що ті патерни, які вони називають «традиційно ромськими» цілком відповідають так званим консервативним або патріархальним моделям виховання. Відповідно, респондентки вважають «традиційно ромськими» саме патріархальні та маскуліно-орієнтовані підходи, із чітко визначеними наперед гендерними ролями, які відводяться чоловікові або жінці у суспільстві. Важливим висновком за підсумками дослідження нам видається, що про «ромські традиції» більше говорять жінки із урбані-

зованих місць проживання. Жительки компактних поселень із Ужгорода описують свій досвід не з погляду «ромських традицій», а радше крізь призму тих матеріальних та соціальних обставин, в яких вони виростили і далі будували своє життя — вони не оцінюють багатодітність в родині як «суто ромську рису» (на відміну від респонденток з Харківської області, які, до слова, серед усіх інших учасниць опитування найбільш часто підкреслювали у своєму представленні свою етнічну належність). Респондентки з Ужгорода, навпаки, говорять про багатодітність як данність, як те, що відбувається «логічно» внаслідок того, що жінка (дівчина) стає мамою вперше у молодому (часто неповнолітньому) віці. У цьому сенсі те, що зовнішній спостерігач може сприймати як «ромське традиційне соціальне явище та спосіб життя» набуває більше рис, притаманних радше родинам або людям, які живуть у складних матеріальних і соціальних умовах не залежно від свого етнічного походження.

Сімейне оточення і родовід

При тому, що у своїх суб'єктивних оцінках респондентки здебільшого описують ромські родини як «традиційно багатодітні», далеко не всі учасники й учасниці опитування мають більше ніж 2-є дітей. Загалом, серед респондентів та респонденток дослідження багатодітними у переважній більшості є родини учасників дослідження із Закарпаття:

«*Ну що вам сказати... я людина з ромського народу. З ромського. Дітей у мене п'ятеро, онуків 36. А що робити дорогий, що робити...»* — респонент 30.

Майже третина респондентів виросла в родині, де їх виховували суто матір або бабуся і дідусь. Декілька респонденток розповідали, що їх виховувала тітка або вони виросли в інтернатному закладі. Водночас респонденти і респондентки, які виросли в родині і з мамою, і з татом, очікувано називають «сімейність» характерною рисою ромської культури. Проте непоодинокими є випадки роз-

лучення (розставання у частих випадках так званого «неофіційного» одруження). Один з респондентів, наприклад, який перебуває у неофіційно зареєстрованому шлюбі, говорить, що основною відмінною рисою між українськими і ромськими родинами є те, що «вони і ми женимся — там велика різниця». Ймовірно, тут йдеться про те, що шлюби не реєструються офіційно, але обов'язковим вважається весілля, застілля і велике пишне святкування (у тієї категорії ромських родин, яких можна вважати соціально успішними і матеріально забезпеченими), але для родин, наприклад, із Ужгорода, до яких належать наші респонденти, характерно називати одруженням рішення про спільне проживання і народження дітей. Весілля або пишні святкування з приводу спільного проживання не прийняті або не є обов'язковими.

«*У моїх батьків була) нетрадиційна ромська тому що працювали. Роми не працюють. Вважається, що працювати — це раби. Тому вони заробляють, на заробітках. От навіть мій чоловік, працював коли на заводі “Дніпро-спецсталь”, — “нікому не кажи, що я працюю, скажи, що я на заробітках”. Традиційні були у святкуванні свят. І традиція була — одяг, мама нам усе таки не дозволяла носити штани. А ось ця традиція — Різдво, Великдень — ось ці ось традиції», — респондентка 5.*

Уявлення про традиційність родин у ромських громадах залежить також і від умов та обставин проживання родини. Наприклад, одна з респонденток (але вона не одинока у своїх думках) зазначає:

«*У нас так, ромська, звичайна родина: тато працював, мама підмітала, я була домогосподарка, як старша. В 13 років я вийшла заміж, народила першого сина і пішла робити: допомагала підмітати», — респондентка 40.*

Так само інша респондентка, також із регіону, де ромські громади проживають компактно, зазначає, що для неї традиційна ромська родина означає підпорядкування жінки чоловікові — у всіх, зокрема й фінансових, питаннях:

«*Що це означає — традиційна ромська родина? А це означає так як вот я жінка, я з чоловіком, він заробляє гроші, я заробляю, я роблю, гроші у чоловіка, якщо щось треба купити, я їду до чоловіка “треба це, треба це, щось треба дітям, щось треба сестрі”, тільки з чоловіком, я сама не можу», — респондентка 42.*

Нерідко в цьому контексті жінки-респондентки згадували про необхідність «хитрувати» або маніпулювати чоловіком, щоб «було так, як потрібно жінці». Ці аспекти також висвітлювали респондентки, коли говорили про настанови або напугтя матерями або бабусями маленьких дівчат.

Тобто фактично йдеться про те, що навіть працюючи і роблячи свій внесок у родинний бюджет, жінка часом не може на власний розсуд розпоряджатися коштами і має просити дозволу у чоловіка на те, щоб здійснити ту чи ту покупку. Детальніше про те, як це відбувається у родинах наших учасниць дослідження буде йтися в наступному розділі.

За словами учасників дослідження, у ромських родинах, з одного боку, є уявлення про так звані усталені тра-

диційні соціальні ролі чоловіка і дружини. З іншого боку, дані нашого дослідження демонструють, що так звані традиційні уявлення про те, якою має бути ромська родина, в реальності часто мають дуже різноманітне втілення. Наприклад, в ромських родинах, незважаючи на те, що «прийнято», щоб декілька поколінь родини жили разом (частіше, коли дружина приходить в родину свого чоловіка і живе зі «свекрухою»), серед учасників дослідження щонайменше половина респондентів говорять, що живуть окремо від батьків. Літніх батьків старші діти забирають у свій дім, коли ті потребують піклування і не можуть жити самі, в інших — частих випадках — спільне проживання продиктовано неможливістю придбати житло самостійно. Більш «охоче» про традиції у ромських родинах говорять ті респонденти, які проживають у Запорозжжі, Харкові і Харківській області та Кривому Розі.

Про традиційність часто йдеться і в контексті способу заробітку — для респондентів із цих міст частіше йдеться про торгівлю, виробництво, підприємництво тощо (для чоловіків), для жінок — майстрині манікюру, частіше — також торгівля «на базарі». Лише двоє респонденток дослідження мають так звану офісну роботу, але переважна більшість жінок — це домогосподарки, вони виховують дітей і ведуть домашні справи — йдеться про жінок, які можуть мати і вищу освіту.

Для ромських родин характерне головування (принаймні номінально або так про це говорять і респонденти, і респондентки) чоловіка. Із позицією і роллю чоловіка в родині пов'язані й норми поведінки для жінок: не вступати в розмову між чоловікам, не перебивати чоловіка, виконувати саме ті функції по дому, які очікують від жінки, тощо. Наприклад, насамперед йдеться про те, що дівча-

та (доньки, сестри, онучки) мають готувати, подавати на стіл, прати речі (чоловіків родини) тощо. У той час як чоловіки традиційно виконують, як говорять деякі респондентки, згідно з «ромськими законами» фізичну роботу і беруть на себе матеріальне забезпечення родини.

«*Мама у мене чистокровна циганка, батько теж. У нашій родині законів дотримувалися. Більшість. Наприклад, ось батько в мене дозволяв ходити в штанях, хоча в багатьох циганських сім'ях штани не можна носити. Але знову ж таки, у кожній сім'ї свої закони. І в нас є таке поняття, що, якщо чоловік подивиться на жінку, ось, наприклад, там щось робить, тут він чує те, що жінка говорить, він підніме очі на неї, і вона має закрити рота. Тобто він подивився — мама вже мовчить. Тобто правила дотримувалися. Обмежень [для жінок] у принципі немає ніяких. Тобто хочеш — роби, головне дозвіл. От сестра хоче десь піти — дозволу чоловіка; чоловік дозволив — вона пішла. Тобто обмежень у принципі немає ніяких, завжди все дозволяють, головне просто питати», — респондентка 17.*

При цьому ці порядки окремі респондентки інтерпретують це як піклування щодо жінок, вияв поваги тощо.

«*Так, у нас повага є до жінок, розуміння. Відчувається любов, увага, повага, як я вже сказала. Турботливість, усі турботливі. У мене мама, бабуся, сестра, брати, дядьки, зять — усі турботливі, вони дбають», — респондентка 17.*

«*У циган жінці не належить сидіти з чоловіками за одним столом, у них сидять жінки окремо, чоловіки окремо. У деяких навіть, як їх, діалектах чи як, цигани ж діляться на різних. У деяких навіть є, що чоловіки сидять окремо в кімнаті, а жінки взагалі сидять окремо. То ось у цій змішаній сім'ї, ось там, де мої батьки були, там у них ось цього ось не дотримувалися, хоча мама за стіл ніколи не сідала. Вона якось весь час подавала», — респондентка 5.*

Жінкам, як зауважували респонденти чоловіки, в ромських родин не варто вступати в розмову між чоловіками, хоча, наприклад, «жінка може подати чай і запитати щось у цей час, у цьому нічого такого немає. Якщо хтось у гості зайшов, то вона може встати і приготувати їсти чи чай, потім назад може сідати. Але якщо розмова йде з чоловіками, там кілька чоловіків, то звісно, не має права там жінка перебувати, це не пристойно», — респондент 27.

Серед настанов на життя всі без винятку респондентки насамперед пригадують настанови батьків (матері) щодо майбутнього сімейного життя і того, як має поводитися жінка як майбутня дружина: «Вона говорила: от вийдеш замуж, не язикуй з чоловіком, не сплетничай, не нецензурно говори, свекруху люби, тако, тако. За чоловіка меркуй, бо якщо не будеш його любити, не даш йому ласку, то він лишить тебе, піде до другої, будь чиста, тримай все в чистоті охайна будь, поважай», — респондентка 40.

«*Найголовніше для батьків дівчинки — це вийти заміж "гідною". Якщо "гідна" дівчинка, то*

це прапор батькові й матері за її виховання. За те, що вони так виховали дівчинку свою. Навчали, як правильно поводитися в сім'ї. Ти пішла заміж — це вже твоя сім'я, свекруха, свекор, ти повинна їх розуміти. Щось сказали — ти повинна їх слухати, як своїх батьків. Усе робить по дому. Готує, пере, прибирає. Я з 12 років по дому прибирала. Мама вчила: встаєш разом із нею і готуєш. Ось так прати, так прибирати. Із 12 років мама вчила, я і зараз свою доньку вчила. Хоча й жалієш її, нехай поспить, а я сама зроблю», — респондентка 25.

Власне, щодо цієї традиції «гідності» або «чистоти»: насамперед йдеться про те, що дівчина має уникати спілкування з чоловіками, зокрема й у соціальних мережах: *«Оскільки я циганська дівчинка, мені заборонено спілкуватися з хлопчиками. Ось навіть донині мені заборонено з ними спілкуватися, не те, що там взагалі фліртувати. З чужими або навіть зі своєю національністю хлопчиками мені на даний момент заборонено», — респондентка 46.*

Так само, відповідно до «законів, які у кожній родині можуть бути свої», ця ж респондентка (на момент дослідження їй вже виповнилося 18 років) говорить про те, що не може без супроводу брата відвідати кав'ярню, винятком є можливість вийти «в люди» із своєю старшою сестрою, яка вже народила дитину — тобто є достатньо «відповідальною і дорослою». Водночас вона ж додає, що на цей момент не думає про одруження і присвячує себе навчанню, хоче знайти роботу, почати заробляти гроші і стати спочатку матеріально незалежною. Але ці прагнення, на її думку, не суперечать тому, що вона (респондентка)

може бути «справжньою ромською жінкою, яка дотримується ромських традицій».

Далі описуючи вже безпосереднє сімейне співжиття своє або своїх батьків, респонденти і респондентки наводять дуже різний досвід, під час аналізу якого видається, що норми, про які вони говорять як про традиційні в реальному житті, майже не працюють. Як один з непоодиноких випадків (і не лише у ромських родин) респондентка наводила досвід своєї знайомої, коли чоловік не працює, *«лежить на дивані, а жінка перебирає всю мужську роботу», — респондентка 33.*

Водночас непоодинокі респондентки говорили про хороші дружні стосунки із батьками і важливу роль батька у їхньому вихованні. Від батьків часто можна було чути не лише настанови, але і вимоги щодо дотримання норм поведінки, особливо для дівчинки.

«Я не пам'ятаю, щоб батько щось забороняв. Головне, щоб дівчина була незапам'ятна, щоб її не побачили з мужиком, з хлопцем, що вона з ним стоїть, говорить, обнімається. Це ганьба для нас. Слухи відразу йдуть про це. Всі знають: це дуже великий скандал, це дуже ганьба — навіть не можна на вулицю показатись», — респондентка 39.

Наприклад, у разі смерті чоловіка функції голови сім'ї перебирає на себе матір або старша дитина (зокрема й дочка).

«Тато ухвалював рішення, а потім тата не стало, все звалилося на маму, ну і ми почали

теж якось допомагати. Мати була фізично здорова така жінка, башковита, і вона легко знаходила спільну мову. Вона весь час балакала на мові на нашій, і їй легко було, з людьми вона якось контактувала легше. Тому де щось взяти, вона вже знала, де взяти», — респондент 23.

Серед жінок переважає думка про те, що щастя жінки залежить від того, наскільки їй пощастило із чоловіком, водночас респондентки неохоче міркують або не можуть відповісти на запитання про самостійне, незалежне від своїх чоловіків життя. Наприклад, згадуючи сімейне життя своїх батьків, одна з респонденток, наймолодша, говорить про те, що її мати була щасливою у житті, поки був живим батько — він піклувався про неї, дозволяв «прилягти, не домивати, не прибирати», якщо та погано почувалася. Після смерті батька життя матері змінилось, зараз піклування про неї (у матеріальному сенсі) лежить на старших дітях, зокрема синах. Для респондентів, які описують подружнє життя своїх батьків у такому традиційному сенсі першим і головним фактором є те, що батьки створили родину у досить молодому віці (часто жінка в таких родинах ще не досягала повноліття). Ті ж родини, про які респондентки говорили як про більш «емансиповані», характеризувалися тим, що батьки там одружувалися і народжували дітей вже після 20-ти років (що у порівнянні з іншими випадками, описаними під час дослідження, є не таким раннім віком для створення сім'ї). Про спосіб одруження батьків деякі респондентки із більш традиційних родин говорять як про результат певних домовленостей («до мами посватались, і її батьки погодилися», «бабусі

і дідусі домовилися, а мама не була проти. Якби не хотіла, могла не погоджуватися»).

Одна з респонденток наводить приклад, коли вона почала заробляти гроші після смерті матері, завдяки своїй старшій сестрі, і респондентка згадує цей досвід із вдячністю, тобто висловлює думки щодо цінності для себе своєї матеріальної незалежності.

«*Так я була маленька [коли мама померла]. А вже, я вже сестра, двіна старша, я жила теж з батьком, ми разом. І я бачу, що, ну, сестра йде заробляти. І я вирішила теж піти з нею. Відійти, ну, вже старатися заробляти вже якось. І я теж ходила на базар, заробляла, там сигарет продавала, жвачки. Так, то заробляла, що заробляла, сестра дає, сестра купує кушати, і так ми живемо. І я вдячна сестрі, що вона нас підняла на ноги», — респондентка 24.*

Частина респонденток (більшість із Харківської області і Запоріжжя) вказували на те, що у їхніх родинах працювали і батько, і мати, але для респонденток, які вросли в родини, де були обоє батьків, переважно більш звичним було, коли працює лише батько — як голова родини.

«*У нас тато працював ковалем, мама була вдома, господинею. Ну в нас якось, питання татого не було, щоб мама йшла на роботу. Я ніколи не чула, що тато сказав, ось іди працюй, тато заробляв непогано», — респондентка 9.*

Жінки, які не працювали, переважно спілкувалися з ромами і мали у своєму оточенні здебільшого ромських подруг. Але загалом, деякі респондентки наводять історії своїх батьків, які концентрували своє спілкування тільки на своїй етнічній спільноті: *«Они общались только с цыганами, у мамы русских подружек не было. Папа больше как-то, он на работе, там больше русских, работа есть работа. Было меньше времени на общение»*, — респондентка 11.

Загалом, для респондентів, які походять із родин, де працювали і батько, і мати, робота жінки в ромській родині видається хоч і «не традиційною», але важливою. Чимало старших респонденток (40 + років) говорять про те, що працюють порівну із чоловіком, вважають чоловіка партнером. Ті ж респондентки, які не працюють, пов'язують це здебільшого з тим, що не мають потреби працювати, і вважають «щасливим заміжжям», коли чоловік повністю забезпечує родину. Хоча варто зауважити, що серед учасниць дослідження з таким досвідом меншість. Респондентки з Ужгорода здебільшого не працюють, але це пов'язано, як впливає із розмов із респондентками, із тим, що вони виховують більше 3-х дітей. Хоча деякі з респонденток, чії діти вже підросли, підробляють разом із своїми чоловіками (якщо вони заміжні).

У розмові про родинний уклад респонденти-чоловіки згадували багато про таких собі побутових заборон: *«не можна палити при батьках»*, *«не можна говорити першим до старших або перебувати їх»*, *«не можна [при батьках] цілувати не-ромку, або взагалі не можна проявляти якусь увагу до своєї жінки»*.

«*Забороняється багато чого. Як ви сказали, перед жінкою не можна без сорочки ходити,*

на жінку лягати просто даром, не дозволено», — респондент 27.

«*Забороняється ходити без футболки, ходити за ручку із чужими дівчатами»*, — респондент 25.

Міркуючи про традиції, здебільшого розповідаючи про святкування або сімейні збори, респонденти говорять про те, як вони у родині відмічали свята. З того, про що говорили респонденти і респондентки, не можна виділити якісь специфічні ритуали, притаманні суто ромській етнічній спільноті. Те, що респонденти називають традиційним для своєї ромської родини, притаманно так само й іншим, не-ромським українським родинам.

«*Ну, ми дотримувалися всіх традицій. На свята завжди треба було, на Різдво завжди всі готувалися. Спочатку на Вечерю. На Вечерю всі йдуть до старших, до бабусі, спочатку йшли до татової мами, несли вечерю, а потім уже до маминої мами йшли. Але спочатку до татової. Там усі вечеряли до 12, потім колядували. Ну, як раніше це все було. А потім уже ходили всі, хто до себе покликав, до кожного ходили в гості. У нас і зараз так дотримуються»*, — респондентка 6.

Тобто йдеться насамперед про те, що традиції, які увійшли до переліку ромських, фактично, стали такими із набуттям традицій жителів тієї землі (регіону), де оселилися і жили родини респондентів раніше.

Більшу різницю в описі традицій респонденти озвучують у зв'язку із весільними ритуалами, які також можуть відрізнятися залежно від того, до якої релігійної традиції належить та чи та родина.

«*Нас батько виховував так, що, як вам сказати, саме що чоловік має залишатися чоловіком. Чоловік має постояти за себе. Ми росли, ми розуміли старшинство. Ми розуміли, що проти тата і мами нічого не можна там говорити, нічого взагалі абсолютно, і як тато і мама сказали, так і буде, звісно, обов'язково...*

Розповідали нам про це старшинство, як потрібно поводитися, як дівчатка, як хлопчики. У нас там щодо хлопчика, гаразд, не такі суворі закони, а щодо дівчаток дуже суворі закони. Ось, ну ж цигани також діляться: є ж мусульмани і є християни. Ми належимо до християн, у нас християнська віра, ми віримо в Ісуса Христа, у Бога, все це як годиться. Я чому це кажу, що ми саме християни? У кожних циган, припустимо, у мусульман, зовсім інші закони. У них там треба викуп збирати, якщо ти там не можеш заробити на наречену, треба заробляти ходити, потім її купуєш. У нас таких умов немає», — респондент 9.

Зараз у ромських родинах «вже можна розлучатися», тобто раніше розлучення було винятком і соціально засуджувалось з боку громади. «Ну розлучатися зараз уже

можна, але до цього ставляться так собі. Потрібна якась серйозна причина для цього», — респондент 25.

Але загалом, жінки, для яких є важливою ромська ідентичність, вважають, що хороша жінка (порядна) має одружуватися лише один раз:

«*Тато мій був проти [раннього заміжжя], бо заміж завжди встигнеш, а вдома не побудеш. У нас не можна виходити заміж по десять разів, у нас виходить заміж дівчина, нормальна дівчина, хороша, один раз до кінця. У нас весілля буває тільки один раз у житті, воно в нас не буває вдруге», — респондентка 7.*

Найбільш традиційним вважається серед респондентів та респонденток питання одруження між ромами, і хоча шлюби з не-ромами також допускаються, але про це часто самі респонденти говорять обережно (жінки) або зневажливо (чоловіки, які описують досвід своїх знайомих). Загалом же, судячи і з опису родинного досвіду, і з опису досвіду сімей респондентів, виникає враження, що «змішані» шлюби не є рідкістю сьогодні у ромських громадах. Наприклад, цікавим видається одна з історій, якою поділилась респондентка, що, маючи «неромську» дружину (маму респондентки) він категорично наполягав на одруженні своєї доньки з ромом, «щоб не змішувалась і не псувалась кров», — респондентка 9.

«*Ви знаєте, і мама, і тато були задоволені моєю долею. Я вам чесно скажу. Задоволена своєю долею я. У мене чоловік чистокровний циган», — респондентка 50.*

Втім, більшість респонденток у віці 30-40 років говорять про те, що зараз їхнє життя змінилося, у порівнянні із тим, які були традиційні стосунки у родині їхніх батьків, бабусь і дідусів. Наприклад, життя своїх пращурів одна з респонденток назвала «занадто законним» — тобто йдеться про суворе дотримання «ромського закону»: «*[Ромська сім'я — це] дотримуватися [ромських] законів*», — респондентка 17.

Втім, зараз деякі жінки зазначають, що цих законів вони не дотримуються.

«*Бабусине життя, наскільки знаю я, у бабусі було надто законне життя. Чоловік нічого не робить, сидить, вона вагітна тягає все, заробляє. Мамине життя — мама була віддана своїй національності, тому що в неї не один раз була можливість вийти заміж, але вона цього не зробила, тому що вона жила зі своїм чоловіком і дитиною. Вона боялася, що скажуть, що вона від одного пішла до іншого. А мені без різниці що про мене скажуть, аби було добре моїм дітям*», — респондентка 43.

Життя у ромських громадах зараз — «звички або звичаї»?

За винятком наймолодшої учасниці дослідження і жінок, які вже досягли віку 55 років і старше (серед жінок старшого віку більше вдів), переважна більшість респонденток є заміжніми (офіційно або неофіційно; частіше — неофіційно) або розлученими.

Історії знайомства із чоловіками у респонденток різні — є випадкові знайомства, є знайомства під час поїздки до родичів або друзів у інші міста. Але впадають в око типові сценарії — коли жінка і чоловік знали один одного з дитинства або їхні родини були знайомі, і за якийсь час батьки чоловіка приходять до батьків дівчини свататися. Це, за словами респонденток, «правильний» сценарій розвитку подій між хлопцем і молодою дівчиною. Менш частим, але досить поширеним є сценарій, коли всупереч волі батьків молоді одружуються — тобто починають разом жити, заводять дітей тощо. Такий шлюб деякі з респонденток називали «втекти» — «*ми втекли від моїх батьків, я втекла до нього у сім'ю тощо*».

« У нас такий закон, що приходять батьки чоловіка сватати. Я взяла гроші в бабусі і втекла. Я зателефонувала бабусі і сказала, що я заміж вийшла. Я вже пішла до його батьків жити. Свекруха нормально, не ображала мене, свекор теж», — респондентка 22.

Створення сім'ї

Описуючи свої сімейні стосунки, а також ситуації «сватання» або видання заміж, респондентки часто згадують про те, що «сватання» — це такий собі процес переговорів між батьками молодих — чи домовляться вони, чи ні. Наприклад, якщо батьки вважатимуть, що родина, з якої походить хлопець, недостатньо забезпечена або поважна, дівчині можуть не дозволити вийти заміж. Таку історію сватання розповіла одна з респонденток.

« Приходили і сватати, але мене не віддали за нього. Там сім'я неблагополучна була, і мене не відпустили. Два роки вдома посиділа після 10 класу, потім прийшли сватати інші люди, так і засватали. Знаєте, як тато сказав — так бути й має. Як чоловік сказав... тато не згоден, значить, ми не повинні цю грань переступити. Боляче було, дуже боляче. Плакала, але мамі й татові не показувала. Не наполягала я на своєму, бо якщо тато сказав — то вже ніхто нічого не скаже. За першого чоловіка, від якого син, я не хотіла йти. Але тато сказав, що в тебе є молодша сестра, і треба,

щоб її теж прийшли сватати. Мене засватали, і за два дні я почала плакати й казати, що не хочу до нього йти. Не хочу і все. Але я так і не прожила з ним довго. Два роки ми прожили і все. І розійшлися. Синові було рік і два місяці. Ні, він руку не піднімав, там свекруха була нехороша. Я прийшла до них у сім'ю, у них бідна сім'я була. По-друге, я там усі порядки робила, у них не було порядку. Я взимку, навіть у березні місяці, паласи прала на вулиці, вона мене змусила прати. А як тато прийшов на восьме березня і побачив, що я перу, і забрав мене. Сказав «ти тут жити не будеш». Можна ж було тоді від нього відмовитися. Тільки коли він прийшов і побачив ставлення до мене, як до рабині, так і забрав. Я з чоловіком не скандалила», — респондентка 10.

Іншу ситуацію описує жінка, яка має дітей і думає щодо майбутнього одруження свого сина. Тобто вибір потенційної дружини синові або невістки (у родину) може відбуватися на спільних сімейних або дружніх заходах — святкуваннях днів народження, весіллях тощо. Батьки (матері) можуть приглядітися до дівчат, потім заслати сватів, самі жінки щодо своїх невісток вживають слово «взяли дівчину звідти-то» (хоча син респондентки із дружиною може зараз проживати не з респонденткою, а в країні або регіоні, звідки походить дівчина, з якою одружився).

« Якщо зателефонували родичі й покликали на весілля до племінниці, то ми їдемо вітати племінницю на весілля. А в мене там син

не одружений, дивлюся — дівчинка гарненька, дізнаємося, чия вона, і ось так знайомляться. Із чоловіком познайомилися, ось просто дружили в одній компанії. У нас ось як зустрілися, познайомилися і спочатку приїжджають батьки познайомитися, а не хлопець із дівчиною. Приїжджають батьки розмовляти, що “нашому синові сподобалася дівчина, ми хочемо, щоб вони поспілкувалися і дізналися краще один одного”. Якщо батьки дівчини погоджуватимуться, то в кафешку ходили, в кіно ходили, щоб розмовляти. Якщо сподобалися одне одному або закохалися. Робиться сватання, засватали дівчинку, вони вже можуть більше гуляти, у парк ходити, зустрічаються одне з одним», — респондентка 47.

Історія іншої респондентки, яка познайомила з своїм майбутнім чоловіком «на базарі», добре ілюструє ситуацію залежності ромської дівчини від волі батьків. Коли потенційний чоловік приїхав з батьками до родини дівчини свататися, дівчина відмовила, і її батько не наполягав на одруженні. Після того, як хлопець продовжував наполегливо добиватися уваги і приїхав із сватами наступного разу, батько наполіг на тому, щоб дівчина «подумала», і після декількох зустрічей батько «постановив», що вона має вийти за нього заміж — «мовляв, нема чого кататися із ним туди-сюди. Якщо не сподобається, ми тебе заберемо».

Втім варто зауважити, що про ці «закони» або дотримання порядків більше говорять ромні і роми із урбанізованих регіонів. На відміну від них, процес прийняття

рішення про спільне життя у ромських родинах Закарпаття має дещо інакший вигляд — тобто те, що ромні із міста Ужгорода вважають «традиціями», відрізняються від того, що називають традиціями ромні із інших регіонів. Наприклад, досить типовою для історій знайомства й одруження ромні із Ужгорода є така історія:

«*Я з ним познайомила в 16 років. Пішла в город прогулятися, вечір був. Ми гуляли: я, двоюрідна сестра старша, їй було 23 роки, подруга була, їй було 18 на той момент, а мені було 16. Ми познайомилися, зустрічалися місяці чотири, потім почали жити разом, я сказала батькам. Вони спочатку не прийняли це все, але я зразу завагітніла 16 років, мені мало бути 17 через чотири місяці. Я народила в 17 і ми живемо зараз разом. В мене свадьби не було. Я просто його привезла додому, познайомила з мамою з татом. Я прийшла додому, сама сказала: “Я хочу жити разом з ним, він переїзжає жити до нас...” І вони сказали: “Хай приїжджає до нас”. Спочатку мама не хотіла, а тато мене зрозумів», — респондентка 31.*

Деякі історії знайомства і майбутнього одруження респондентки описують як насильство щодо них, особливо коли йдеться про «украсти» наречену.

«*Він мене украв. Мама домовилася з начальником, що я буду працювати за неї уборщицею (розплакалась): хороши, якби дома я могла*

поговорить, я би вам все розказала, всю свою історію. І він [майбутній чоловік] мене увидів тут, у вокзалі, в Ужгороді, і питає “звідки ти”, я, кажу, з Руської Камарівки, він приїхав до нас, почекав, що трошки потемніло. Він мене взяв за руку — і давай тікати до траси. Він не поцілував, нічого, я його один раз бачила. Добігли до траси, і він мене взяв і так ми прожили 25 год, може більше», — респондентка 35.

Так само серед жінок, які проживають в компактних поселеннях, менше звучало історій про те, що батьки забороняють або не дають можливості одружитися. У переважній більшості випадків, коли батьки не підтримували вибір дівчини, вона все одно могла його зробити.

«*Да, матір відмовляла, щоб я з ним не зустрічалася, щоб я в ту сім'ю не попадала. Бо це табір був, в Тельмані, і вона не хотіла, щоб я виходила іменно в цей табір заміж. Я замужем вже 19 років з чоловіком. Ну так, мені виповнилося 14 років, я вийшла заміж, і мій чоловік із татбору, із Тельмана, і я вже там проживаю 19 років», — респондентка 38.*

«*Підслухали разговор і папін самий лучший друг по роботі, якраз я лягла і чую, як він з дядей Володей, “знаєш, Йосип, у тебе дівка гарна, у мене хлопець гарний, а може, віддаш Марійку за мого сина?”. А тато каже: “Ні, в неї є хлопець, він тут ходить, він тут то”. А той каже: “Нехай мій син прийде, познайомиться”.*

А я побоялася що він прийде, гу своєму парню це сказала, і ми втікали, поженилися і всьо», — респондентка 39.

Стосунки у сім'ях зараз

Попередні розвідувальні інтерв'ю із представниками ромської спільноти та представницями ромських громадських організацій демонструють, що представники ромських громад і експерти схильні інтерпретувати практики, які застосовують стосовно дівчат і жінок як елемент традиційного — консервативного і почасти «культурно зумовленого» — розподілу гендерних ролей у таких закритих суспільствах, до яких можна зарахувати й ромську громаду. Що, на нашу думку, ілюструє помилкове твердження про «властивість тих чи інших насильницьких практик тій чи іншій культурно-етнічній групі».

Всі респондентки за винятком 3-х, які на момент дослідження перебувають у стосунках, одружені або були одружені, мають або мали ці стосунки із ромом. Для більшості жінок, як вони говорили під час інтерв'ю, це питання традицій і волі родини, для інших це випадковість. У переважній більшості жінки, які взяли участь в дослідженні, не перебувають в офіційному шлюбі. Є єдиний випадок одруження через необхідність оформлення нерухомості і декілька випадків одруження, як говорять самі респондентки, щоб дати дітям прізвище батька. Але загалом співжиття без офіційного оформлення стосунків є доволі поширеним у ромських громадах. Ймовірно, така поширеність неофіційного співжиття пов'язана насамперед із тим, що представники ромських громад воліють мати

менше стосунків із органами держави або не вважають за потрібне включати державу, якій вони, ймовірно, можуть і не довіряти, у свої сімейні / шлюбні справи. За даними попередніх досліджень, наприклад, 93% опитаних представників ромської громади не довіряють правоохоронним органам (ХІСД, 2013).

Переважна більшість респонденток (за винятком 2-х респонденток з Ужгорода, однієї респондентки із м. Кривий Ріг і однієї респондентки з міста Запоріжжя) вважають, що головним у ромській родині є чоловік. Меншість вважає, що чоловік і жінка мають рівні статуси і право на прийняття рішень у родині. Одна респондентка назвала головною у родині свою бабусю.

Водночас, незалежно від того, чи працює жінка, чи ні, вони вважають, що у своїй поведінці жінки мають ряд обмежень (про них нижче). Респондентки не пояснюють корені або аргументацію щодо цих обмежень, констатуючи, що це «традиції», «звичка», «це ті закони, які допомагають нації зберегтися». Найбільш поширені обмеження — не сперечатися, радитися, вдягатися відповідно до смаків і побажань чоловіка, не змінювати зовнішність (губи, зачіска, татуювання) без схвалення чоловіка, не водити авто (лише з дозволу і за присутності чоловіка), не танцювати або не розмовляти з іншими чоловіками тощо.

«Може щось би хотілося зробити, але не можна. Із чоловіком ми не сперечаємося. Хоча бувають такі суперечки, але не сильно. Але виховання вже скільки років. Усе вже з півпогляду розумієш. Іноді хочеться щось по красі зробити нишком. Там татуювання чи губи підколоти. Не дуже це все сприймають чоловіки наші.»

«Хочеться іноді щось там по одягу. Хочеться щось одягнути, а чоловік каже: “Ні, не можна, будеш так”. Іноді хочеться зачіску змінити, але теж не можна», — респондентка 48.

У свою чергу до так званих заборон чоловікові ромські жінки і чоловіки зараховують серед іншого те, що чоловік не повинен допомагати жінці по господарству, із дітьми, із приготуванням їжі. Серед усіх респонденток лише одна жінка сказала, що її чоловік їй допомагає, але визнала, що її випадок є радше винятком.

«У нас чоловік по кухні й по господарству нічого не може робити. Ми в сім'ї заведено, жінка господиня. Він прийшов, тапочки подай, то подай. Питання якесь вирішуємо вдвох. За кермо дозволяє сідати, хоча не всім це дозволено», — респондентка 48.

Навіть за умови, що наразі жінки говорять про те, що сьогодні вони мають менше обмежень щодо свого зовнішнього вигляду — традиційного вбрання тощо (тут варто зважати, що представників так званих «традиційних» або закритих ромських субетнічних спільнот серед учасниць дослідження не було), деякі жінки все одно вважають ці норми «виправданими» заради збереження своїх національних традицій.

«Насамперед за стіл вона не має права сісти. З покритою головою повинна ходити ромська жінка, заміж вийшла — покрою голову, як мені казала бабуся Анфіска, це бабуся мого чоловіка»

ка. Я заміж коли вийшла, на 2 день вийшла з локонами, а вона мені каже — “донечко, у тебе є наколочка, скали волосся, ти заміжня стала”. Можливо, вони знаєть як, молоді ось уже багато хто не носить хустки, але все одно закони залишаються законами. І багато чоловіків вважають, і жінки так вважають, якщо ми сьогодні не будемо дотримуватися всіх цих законів, то загубиться нація. Якщо чоловік дозволяє мені пісню ось — “співай!”, значить, я співаю, а сама я не маю права взяти мікрофон і починати співати. Я не маю права танцювати з чужими, от якщо запросять там танцювати, я не маю права танцювати», — респондентка 5.

У деяких родинах, за словами респонденток, є обмеження на те, якими видами діяльності можуть займатися жінки. Зокрема, йдеться про ведення бізнесів тощо. Водночас значна частина учасниць дослідження із Запоріжжя та Харкова зазначають, що їхні родини або вони особисто мають стосунок до торгівлі на ринку. Ймовірно, тут йдеться про самозайнятість без офіційного оформлення підприємницької діяльності.

«Є в циган такі професії, що мені чоловік не дозволяє таким займатися, не можна відкривати свої бізнеси в нас. Спокійні гроші, щоб жити спокійно, щоб ніяких проблем, але є такі цигани, що й крадуть», — респондентка 6.

Фінансова залежність жінок

Аргументуючи «першість» чоловіка, жінки послуговуються, фактично, єдиним аргументом: він чоловік. Водночас головування чоловіка в родині далеко не завжди продиктовано тим, що він є людиною, яка забезпечує родину (тобто жінка фактично перебуває у нього в матеріальній залежності), часто жінки працюють не менше, але і більше за чоловіків. Тому майже всі респондентки вважають, що жінці у ромській родині живеться складніше. Тут варто нагадати про те, що переважна більшість наших респонденток в дитинстві мріяли про заміжжя і фактично з цієї моделі вибудовували своє життя, прагнучи до родин, в яких «про них будуть піклуватися», «вони будуть красивими», «вони стануть матерями» тощо. Натомість в реальному житті наразі більшість респонденток є тими, хто забезпечує родину, часто не маючи змоги самотійно розпоряджатися грошима. Про це говорили (із засудженням) і деякі респонденти-чоловіки, зауважуючи на несправедливість фінансового розподілу у ромських родинах, про які їм відомо.

«Ну, є він як — у домі він, так, він старший у сім'ї, він командує, все, ну, мужики, вам скажу по-правді, ну, мужики у нас не працюють. Жінці ходять заробляти, просять і годують і його, і дітей, і все», — респондентка 19.

Власне, і чоловіки-респонденти у переважній більшості (за винятком 1 респондента) вважають, що чоловікам у ромських родинах живеться легше.

- «*Чоловікові [легше], тому що на жінці обов'язків більше, ніж на чоловікові. Припустімо, жінкам треба зранку встати там, приготувати їсти, погодувати дітей, нагодувати чоловіка, попрацювати за всіма, поприбирати, випрати... Тому жінці звичайно важче. Чоловікові що, пішов, одягнувся на роботу, там відпрацював, прийшов, усе. А на жінці обов'язки будуть», — респондент 57.*
- «*Я думаю, чоловіку легше. Тому що чоловіку треба дістати гроші у сім'ю, повірити всі питання, які цікавлять сім'ю — і все. А жінці потрібно все контролювати, підтримувати у домі порядок — щоб якщо хтось прийде... Чоловікові простіше: він приніс гроші у дім — все, робить що треба. А жінці треба все організувати», — респондент 26.*
- «*Думаю, що тяжкіше жінці. Бо ми, як чоловіки, ну зараз такого нема, але по правилах чоловік не може мити посуду, стирати пільонки — ну так домашню роботу чоловіку не можна по нашим традиціям, і раніше робили тіки жінки», — респондент 44.*
- «*Жінці легше — більшість удома сидить, за дітьми дивиться, а вже чоловік ніби постійно в роботі, а нема роботи. Він піде там десь до сусідів, запитає роботу чи ще щось. Є такі, що дають роботу, буває через день 600–700 грн на день можна заробити», — респондент 27.*

Випадки гендерно зумовленого насильства

Фактично, всі перераховані практики поведінки, визначені для жінок у ромських громадах, з сучасного погляду можна визнати як такі, що порушують рівні права жінок. Особливо кричущими є випадки, коли жінка виходить заміж проти те, що не хоче цього робити (за волею батьків), змиряється зі своєю долею «ромської жінки», але часто жінки, як видається з розмов із респондентками, не рефлексують ці випадки як порушення своїх прав і вчинення щодо них насильства. Їхні міркування щодо «місця і ролі ромської жінки» є відверто мізогінними (такими, що звинувачують або навіть цькують жінок), коли зважати, що говорять вони про майбутніх дружин своїх синів.

- «*Мій син ще не одружився, але буде одружуватися з ромкою. Це він сам хоче ромку. Тому що у ромки є поняття, він каже “ромка знає, що треба чай подати, що мені не треба буде їй каву в ліжку нести. А ромка мені принесе чай”», — респондентка 5.*
- «*Я не маю права голосу. Що в нас голос — це він. Ну, не завжди він погоджується з моєю думкою. У самому місті, у самому місті, на вулиці — демократія, а зайшов [додому], за ворота — там зовсім інша країна [для жінки]. Вітатися не належить, і щоб я, жінка, віталася з чоловіком, не належить. Я з мужиками не спілкуюся», — респондентка 6.*

Іншим важливим аспектом є питання фінансової незалежності — про це вже йшлося вище, але наголосимо на тому, що фактично жінка, яка вийшла заміж, веде домашнє господарство, заробляє кошти, забезпечуючи родину (принаймні частково), перебуває у підпорядкуванні свого чоловіка і не може одноосібно приймати рішення про те, як витратити свої кошти. Її кошти входять в так званий «спільний гаманець», навіть якщо єдиним джерелом надходження в цей гаманець є дохід жінки.

«*Ти що хочеш сказати, що ти багато заробляєш?*» Я прийшла, рахую гроші, «*ти що хочеш сказати, що ти багато заробляєш?*» Було всяке, і на даху ночували, і з сином: «...дивись, злізеши, я тебе заріжу, хоча я тебе дуже люблю, я так тебе люблю, як той Отелло, що я тебе вб'ю», — респондентка 5.

І найбільш важливим видається нам висвітлення теми фізичного насильства (або покарання) жінок у ромських родинах. Фактично, як ми і очікували, жодна жінка не була готова напряму говорити про такі випадки у її родині. Хоча, описуючи життя своїх батьків, ті респондентки, що розповідали про батьків, які зловживали алкоголем, піднімали руку і на дружину, і на дітей. Про ситуації у власних родинах жінки говорили переважно стримано, згадуючи такі випадки частіше в контексті опису своїх попередніх шлюбів або як «поодинокі випадки, які траплялись лише один раз». Найчастіше жінки говорили про те, що це траплялося, коли чоловік був п'яний або через його «запальний» характер — через ревності або через те, що жінка «не мовчала і сперечалась».

«*Чоловік у мене був агресивний дуже, він був характерний. Міг реагувати буйно, міг і вдарили, і таке було. А кому поскаржитися? Пішла поплакала. А виносити конфлікт із сім'ї, щоб йому морду набили моему чоловікові, а в нього теж двоє дітей. Промовчала. Я багато чого не говорила і заради дітей мовчала, а він цим користувався мій чоловік, коханий, двоє синів, любила, звичайно. 35 років прожити, це не просто так. Якби за кожним ударом я б пішла, я б уже стільки бігала. Він нечасто [бив], коли був п'яний, він мене ревнував сильно. “У тебе коханець є”», — респондентка 49.*

Власне, для жінок ромні винесення цих ситуацій на загальне, за їхніми словами, таким, що не підтримується спільнотою або відкрито засуджується. І чоловіки, і жінки говорять про те, що у ромських родинах не прийнято обговорювати випадки фізичного насильства над жінками, лише один респондент зазначив, що чоловік може розповісти про те, що вдарив дружину, якщо «вважає, що зробив це справедливо». Чоловіки відкрито говорять про те, що якщо «такі випадки трапляються, ймовірно, у чоловіків є на те причини — дружина може бути винною в тому, що чоловік змушений вдатися до побиття».

«*Скажу, у кого є рукоприкладство, у кого є словесне попередження — є от китайське, а є ромське попередження, як я кажу, раз пояснення, два пояснення, три пояснення, якщо назад, то ще раз поясни», — респондент 28.*

Однією з «найбільш переконливих причин» чоловіки вважають подружню зраду жінки.

« Бувають, бувають ще страшніші випадки, є такі, що жінка зрадила, то він може її вбити», — респондент 41.

Водночас тут варто окремо звернути увагу на те, що дуже обмежене коло ромських чоловіків захотіли про це говорити, але подружня зрада з боку чоловіка не карається і не засуджується спільнотою. Наприклад, самі жінки під час інтерв'ю, розповідаючи про свої попередні стосунки, згадували, що «чоловік гуляв», «завів собі іншу жінку», «пішов до іншої жінки». Самі ж чоловіки (їх було декілька з усієї вибірки респондентів) зауважували, що зрада, особливо з «не-ромкою», не вважається у їхній спільноті чимось, що засуджується. Навпаки, про наявність коханки можуть знати батьки чоловіка, наприклад, мати — «вона може співчувати дружині, морально підтримувати, але разом із тим дати пораду сину, який подарунок обрати своїй коханці та дружині, щоб обом догодити». Тобто така поліаморність (наявність стосунків із декількома партнерами одночасно) не є чимось відкритим у ромській громаді, але в певних родинах її можуть унормувати як частину «очільної ролі» чоловіка в родині. Хоча одна із респонденток називає подружню зраду тим, що засуджується як щодо жінок, так і щодо чоловіків. Вона також вважає, що «циганські чоловіки більш вірні — от у циганської національності це заборонено, що дівчині, що чоловікові. Циганські чоловіки також ніжніші у стосунках». На противагу їй інша жінка, навпаки, вважає, що ромські чоловіки більш агресивні і краще поведуть себе з

неромськими жінками. Тобто суб'єктивне враження щодо представників протилежної статі багато в чому впливає із особистого досвіду і кола спілкування, і така полярність у думках по одному і тому самому питанню може свідчити про те, що різноманітність досвіду меншою мірою залежить від етнічності або інших подібних факторів.

Щодо фізичного «покарання» жінок, а ми використовували в опитуванні саме таке формулювання, то в переважній більшості респонденти чоловіки, заперечуючи наявність таких практик у своїх власних родинах, говорять, що «це трапляється», або як зазначив один респондент чоловік: «Свою (дружину) може бити, звісно, свою може», проте більшість чоловіків зазначила, що не практикують це у своїх сім'ях. Більш літні респонденти чоловіки говорили, що у «їхні часи» такі практики були не поодинокими:

« Щас Бог його знає, раніше — да, а щас я вам не скажу, як щас молодь веде себе. Може і дочці моїй попадало, розумієте? Може і син бив. Но я цього не знаю. Давайте так. Не скажуть, ні дочка, ні той не скаже. Невістка тим більше не пожалується. У наше время, да, конечно», — респондент 15.

Інститут «старшини» в громаді потроху відходить, і до нього не апелюють у вирішенні індивідуальних випадків, які стосуються взаємин у родині між чоловіком і жінкою. Тема фізичного покарання жінки хоча і є такою, яку номінально засуджують окремі представники ромської громади — і чоловіки, і жінки, втім, є табуваною з погляду її обговорення поза межами родини. Більше того, деякі

жінки вважають фізичний вплив на жінку з боку чоловіка подеколи «виправданим»:

«*Ну, конечно, там, ну, якщо щось там неправильно жінка зробила, то хай би підійшов цей чоловік, там об'яснив їй, це гірше вона зробила, то вдарь її один раз по лицю, там, об'ясни, або це щось, це тоді. А просто є такі, що сильно б'ють свої жінок. Несправедливо», — респондентка 40.*

Якщо говорити про випадки суспільного вирішення тієї чи тієї проблеми, вирішення того чи того випадку, то тут передусім йдеться про так звані «внутрішні механізми вирішення питання — всередині громади».

«*Багато дівчаток скаржаться братам, і брати приходять і приводять зятя до тями, розбираються, приводять не кулаками, а сідають, як сходка, і розбираються. Хто правий, хто винен? Не можна поліцію викликати, це здимарство вважається. *Здимарство — це значить, розбираються тільки циганським судом. Ось я можу, знову ж таки розповісти приклад, так, вийшло, торгували жінки, коротше кажучи, заловка вдарила невістку. А чоловік прийшов, заловка наскаржилася, чоловік побив свою дружину, цю саму, невістку. А невістка з іншої країни викликала циган, цигани приїхали, сидить сходка, розібралися в усьому, що він побив свою дружину, тому що*

сестра наговорила. Усе одно сказали, “ви підіть між собою, розберіться в іншу кімнату, поговоріть”, а сестру змусили попросити вибачення. Вони помирилися, поцілувалися і на цьому все», — респондентка 5.

Водночас ці практики в прямому сенсі є традиційними — у вирішенні питання можуть вдаватися до визначення «ступеню провини жінки», «наскільки справедливим було щодо неї покарання», «чи немає прогалин в її вихованні» тощо.

«*Якщо б її побили, побили і вигнали, да, тоді б вже був розговор другий. Тоді б вже розібралися цигани, на якому основанні побили, на якому основанні вигнали. Тоді б вже б розбирали. Звісно, якщо забрали, то не просто так. Если они, например, поставили жалобу, сказали, что так и так, побили дівчину, узяли, побили і вигнали з хати. То хорошо, чого побили? Що не правильно? Якась сторона не довольна, то в любому случаю зберуться цигани. Тоді вже вспомнят і матір, і батька той девочки, як воспитали, як не воспитали, що неправильно, що сказали, що зробили і тому подібне», — респондент 15.*

Єдиний випадок, про який говорили респондентки, коли жінка може отримати підтримку, це звернутися до своєї родини — батька або братів, ті можуть її «забрати» із родини. Але як говорять самі чоловіки під час інтерв'ю, чоловіку і дружині потрібно дати можливість розібрати-

ся у своїх стосунках, і не факт, що ситуація вирішиться на користь жінки. Як зауважив один із чоловіків учасників дослідження:

«Значить, вона пожалується мені, батькові. Пожалується мені, батькові. Я, значить, що? Я буду їхати, брати, сориться зі сватом, свахою і зятем, що чого ви побили? Ми зараз заведемося, погризимося, ми поїдемо додому, лібо заберемо її, лібо вона останеться. То вопрос же, опять-таки. Якщо вона останеться, вони помиряться завтра, а ми будемо ворогами це це на довге время. То як умна головою, то вона, конечно, вже да. Припинить, скаже, не скаже, ну, більше не скаже, да. Тому що сім'я, якщо вона хоче жити з чоловіком, то менше будеш знати, буде лучше», — респондент 15.

«Такого щоб дозволено бити — [у ромських родинах] немає. Наприклад, якщо вона реально вчинила дуже нерозумно, у ромських сім'ях це є, якщо вона, припустимо, зрадила чоловіка, тоді має право. А ось якщо жінку побили нізащо, взагалі це не дозволено в ромських сім'ях теж, ну як це так, усі люди. Але от якщо жінка отримала вже, от побив її чоловік, так? Дивіться, у поліцію звертатися — це неправильно в нас вважається. Вона може звернутися до батьків, якщо немає родичів, вона може звернутися і до чужих циган. Якщо її побили там ні за що, ну це не ляпас. Ось побив її чоловік ні за що, і ось насильство домашнє

йде, вона може навіть до мене звернутися, та навіть будь-якої національності жінка, і в нас так можна, навіть якщо вона звернеться до чужого рома і скаже: “Брате, ось так, ось так, допоможи мені”. Я думаю, нормальні роми, якщо вона звернеться, якщо вона потрапить до нормального ромського чоловіка, цей чоловік подіє. Тобто, зберуться, все вирішать і йому попередження дадуть», — респондент 12.

Серед респонденток лише одна жінка згадала, що їй доводилося звертатися до правоохоронних органів — «викликати поліцію» щодо поведінки чоловіка, який у стані алкогольного сп'яніння погрожував їй і дітям. Судячи з її історії, вона пішла від цього чоловіка, але про якесь покарання чи інший вид відповідальності, яку поніс її чоловік, вона не згадувала. Водночас переважна більшість респонденток зауважували, що згідно з ромськими внутрішніми поняттями до поліції звертатися у випадку домашнього насильства або в інших випадках, які стосуються питань, пов'язаних суто із самими ромами, не можна.

«Поліцію в жодному разі, це називається зрада. Не садять потім за стіл, не дозволяється їм сидати за святковий стіл, їх не кличуть у гості. Ось вони як відлюдники стають», — респондентка 5.

«У нас не йдуть у поліцію. Ні. У нас можуть покликати своїх братів, вона там може покликати, розповісти, але знову ж таки, це

дивлячись там, що брати приїдуть там, по-сваряться і, найімовірніше, заберуть її назад. Миром це навряд чи закінчиться. Якщо вона готова терпіти це і продовжувати, і мовчати, вона буде жити, може там отримувати, може там і якось знайти підхід до чоловіка, щоб він її не бив. Але якщо вона вже звернеться до своєї сім'ї, то, найімовірніше, вони розійдуться. Рідко, щоб потім було якесь примирення. Ну хоча бувають такі сім'ї, які лаються, сходяться, розходяться, збирають там сім'ями, скандали влаштовують, а потім живуть далі», — респондентка 2.

Втім, бувають випадки, про які згадують респондентки у контексті своїх знайомих, коли жінкам доводиться викликати швидку, і навіть у таких випадках сімейного насильства жінки не наважуються на розставання.

«У мене є знайомі, і він свою дружину прямо вбиває. За будь-яке слово, за будь-яке все. Він її настільки б'є, що вони викликають швидку. Вона мовчить, бо “я його люблю, я без нього не можу, у нас так заведено”. А є ті, які розходяться. Є жінки які це терплять, а є деякі встають і йдуть і таких дуже багато», — респондентка 48.

Важливим видається момент розбіжностей у думках респондентів чоловіків щодо наявності традиції покарання жінок у ромському «законі». Один з респондентів зазначив, що такої традиції немає.

«У традиціях немає такого, що там дружина, грубо кажучи, неправильно подала чай, значить, треба її за це вдарити. Ні, таких традицій немає», — респондент 13.

Втім, є й інші думки з приводу наявності «неписаних норм покарання у ромському законі». Інший респондент говорить таке:

«У нас у законі, у нас у законі, якщо жінка за-служила, то карають», — респондент 30.

Втім, серед респондентів чоловіків один респондент висловив радикальну і досить категоричну думку щодо необхідності покарання жінок (варто зауважити, що це чоловік у віці 60+ років). Його погляд є унікальним серед усіх інших респондентів, але ми не можемо не навести його саме з причин його ілюстративності проблеми.

«Я вважаю, що треба відновити практики фізичного покарання жінки. Якщо навіть у когось пішли, але я вважаю, треба відновити. Спокуси ж багато, багато для жінок спокуси. А цього не можна. Тобі сказали не можна, все тримайся, і щоб я ж не бачив цього, сама що хочеш, те й роби. Жінка у такому випадку може звернутися лише до чоловіка — запитати “вибач, за що”? Якщо звернеться до батьків, то вона ж сама знає, що її не просто так ударили, що це було правильно. Синяк, я вважаю, це нормально. Що там, якщо ляпас дав? Я вважаю це не сильно, це для профілактики», — респондент 26.

Щодо інших респондентів, які, за їхніми словами, не практикують фізичне насильство щодо своїх жінок, то вони стверджують, що все одно трапляються такі випадки серед своїх знайомих, останні навіть можуть самі поділитися:

«*Коли дружина там щось неправильно зробила, вчинила не так, як він сказав, тоді він може покарати. Може навіть зателефонувати і розповісти про це*», — респондент 27.

Окремим видом фізичного насилля у родині є побиття з боку свекрухи. Респондентки, наприклад, часто під час інтерв'ю окремо згадували, що «зі свекрухою їм повезло, вона їх не ображала», але декілька учасниць дослідження згадали, що зазнавали побиття з їхнього боку.

«*Бувало. Тато цього не знав. Вона мене так вдарила, що в мене сережка з вуха злетіла. Через те, що я невчасно їсти зварила. Чоловік мені цього не сказав. Тоді його вдома не було, але я йому сказала. Він маму не міг переступити. Сказала йому, якщо хочеш жити зі мною — підемо на квартиру. Я не кликала до своїх батьків, просто на квартиру підемо. Хоча в мене бабуся була квартира. Не захотів, маму не міг кинути. Він старший брат був*», — респондентка 25.

Водночас значна частина респонденток зауважували, що з боку ромських чоловіків вони відчують повагу і поважне ставлення. Про це більше говорили жінки із Хар-

кова і Запоріжжя, які одружені, мають освіту та характеризують свої шлюби або стосунки позитивно. Ймовірно, почувачись впевнено у ромській спільноті завдяки своєму статусу (статусу чоловіка, батька і роду загалом). Респонденти обох статей говорять про те, що повагу заслугують як правило всі літні жінки (особливо це стосується взаємодії в родині), частіше старші жінки є тими, хто в родині передає традиції, може контролювати дотримання певних правил (щодо одягу або поведінки жінок) тощо.

«*Ну, роми більше з повагою ставляться. Навпевно, в тому, це я зокрема за себе говорю, бацать, яка я в сім'ї, яка я віддана. Тому що я не розлучена. Тому що їхні дружини зі мною спілкуються. Раз дружини зі мною спілкуються, зупиняються, розмовляють, то значить та людина теж до мене добре ставиться. А мій чоловік спілкується з їхніми чоловіками. Ну, я коли бачу, наприклад, ромські чоловіки, то я взагалі в їхній бік не дивлюся. Ну з українцями я можу розмовляти, не в присутності чоловіка*», — респондентка 5.

Ідентичність, гендерні аспекти і традиції

Міркуючи про питання етнічної ідентичності і пов'язані з нею соціально-культурні особливості та характеристики, жінки, особливо із м. Ужгорода і Кривого Рогу, частіше говорили про те, що з боку неромських чоловіків і жінок відчують негативні прояви, пов'язані із стереотипними ставленнями. Хоча, що важливо, про вплив цих стереотипів на поведінку стосовно жінок вказувати і деякі респондентки з інших регіонів, в яких чисельність ромського населення значно менше, ніж в Закарпатській області.

«Ну, звісно, є люди, які вважають, що якщо циганка, значить, усе значить, зараз вкраде, пограбує, нагадає якісь там жахи і все. Ну бувають просто там люди шарахаються, там бачать, що ти циганка, буває той самий охоронець у магазині ходить по п'ятах, дивиться, а точно я там до каси донесу все, що я взяла, чи ні. Ну такі дрібниці. Ну звичайно, досі ми з цим стикаємося»

«...ся все одно. Є, який там розповідає — о, там усі цигани брудні, жахливі. Ти починаєш доводити, та подивіться, ось я, ось моя сім'я, ось мої діти, не всі однакові. Вони — та все, заспокойся, це ти виняток, а всі інші жахливі. Так буває», — респондентка 2.

«...Бувало і не раз, коли я ще робила. Говорили: циганка, відьма, хотіли, щоб я ушла з роботи. Обвиняли в крадіжках», — респондентка 39.

Часто поруч з етнічністю певним фактором, який спричинює негативне ставлення, може стати зовнішній вигляд людини, як, наприклад, одяг, в який вона вдягнена тощо. Сукупність цих факторів спричиняє конкретне сприйняття ромів як людей, які «неспроможні» виконувати якусь нефізичну роботу, «не вміють працювати на кваліфікованих посадах, бо не мають освіти», «не хочуть мати такий вигляд, як інші» тощо. Соціальні ознаки часто сприймаються у сукупності з етнічністю людини.

«...В деяких ситуаціях: дивляться на твій одяг, на твою кожу, як ти одіта, який цвіт кожи. Якщо хочеш устроїться на роботу, дивляться хто ти, як виглядаєш, як ти розмовляєш, а буває, що не візьмуть на роботу, тому що я з ромів. Тому більшість дівчат і хлопців підмітають, тому що для них немає іншої роботи, не хотять брати на роботу», — респондентка 39.

Але щодо ромських чоловіків, то нерівне поводження частіше стосується не етнічності, а саме питання того, що

жінка не може і не повинна бути рівною чоловіку у повсякденних справах. Водночас варто зауважити, що часто жінки, особливо в багатодітних родин, в компактних поселеннях, є єдиними працевлаштованими дорослими. Незважаючи на те, що у «ромській традиції» немає такого правила, що чоловік не працює, навпаки, але «першість» і верховна роль чоловіка у сім'ї визначає і те, що за бажання він може не працювати і не зобов'язаний годувати і забезпечувати родину. Більшість жінок із м. Ужгорода, Запоріжжя та щонайменше половина жінок із Харкова і області працюють «на рівних» або більше за своїх чоловіків, при цьому їхній статус в родині як жінки і як людини, яка забезпечує сім'ю фактично залишається без змін.

«*Але і коли є знайомі чоловіки, то ми ж перетинаємося з різними людьми, коли вони навіть у спілкуванні з жінками показують своє негативне ставлення: “Ти жінка, а я чоловік, і що ти мені будеш розповідати?” Тобто він, не знаючи нічого, ніде не навчаючись, він себе несе по життю, як кришталевий келих, ну і не представляє із себе жодної цінності, ні моральної, ні духовної, ні розумової», — респондентка З.*

Загалом, можна сказати, що поводження щодо жінок у ромських громадах і ролі жінки та вимоги до неї сприймаються більшістю респондентів і респонденток як такі, що є частиною культурної ідентичності ромської етнічної спільноти. Обмеження, які наразі продовжують бути звичкою ставлення до жінок через узалежнення жінки (часто через наявність 3-х і більше дітей, відсутністю пов-

ної освіти, особливостей виховання дівчат у родині), наслідуються і ретранслюються наступними поколіннями. Є незначна частина респонденток, які рефлексують, що ромська культура як така виходить за рамки визначених консервативних уявлень про роль жінки у ромській родині, і сприймають обмеження, які накладаються на жінку у родині і громаді, радше як наслідки стереотипів.

«*Я рада, що в мені є частинка ромської національності. Тому що це культура особлива. Якщо опустити ось ці всі нюанси, які неприємні, є дуже багато хороших, прекрасних традицій, які вони створили, які в них є, яких вони дотримуються. Тому я буду шанувати і передавати своїм дітям ці знання, ці спогади, які були в мене. І так само моя бабуся, слава Богу, вона ще жива, нехай ще 100 років живе, мої доньці так само розповідає. Це прекрасно. Я думаю, що роми більше соціалізуються, переглянуть свої пріоритети і дадуть жінкам більше свободи», — респондентка З.*

Водночас значна частина і респондентів, і респонденток говорить про те, що сучасні норми гендерних взаємин значною мірою послаблюються: зменшується роль батьків у питаннях укладання шлюбу, жінки за певних умов (а саме сприятливого із цього погляду сімейного середовища) можуть бути більш емансипованими як у питаннях зовнішнього вигляду, так і в питаннях здобуття освіти і професії. Водночас чи не найважливішим фактором у цьому питанні є наявність сприятливого підтримуючого середовища (найперше — з боку родини), але не менш сприят-

ливим може бути і можливість спілкування і залученості до неформальних спільнот однолітків, в колі яких можна говорити про те, що їх турбує, зокрема про мотивацію до навчання, перспективи дорослого життя. Важливими мають бути відповідні повідомлення до дітей, які могли би допомогти відрефлексувати різницю між стереотипами і стереотипними моделями й поняттями ромської культури загалом (тобто які соціальні патерни можуть бути ренормовані, які, навпаки, мають трансформуватися і яке підґрунтя у більш широкому сенсі має ромська культура як така).

«*Хлопчики-роми одружуються на не-ромні [частіше], але вони розходяться, а потім все одно вибирають ромок. Вони потім все одно розходяться і вибирають ромні. Ромська жінка вихована по-іншому», — респондентка 2.*

«*Ну в принципі, раніше тільки роми і з ромами могли одружуватися, все. Зараз, особливо батьки не перешкоджають, українська дівчинка або ромка, або точно так само, дівчинка вийшла заміж за українця, або за рома. Зараз таких обмежень, так, може, дець у деяких сім'ях і є, але щоб, прямо так категорично батьки були налаштовані, зараз уже цього немає», — респондентка 1.*

Рекомендації за результатами дослідження

- Необхідно провести комплексне дослідження обізнаності, реагування та профілактики з боку органів державної та місцевої влади, роботи громадських організацій та наявності співпраці сторін у роботі щодо гендерних практик і їхніх наслідків для жінок в Україні, які належать до особливо вразливих груп та зазнають множинної дискримінації (зокрема жінки ромні).
- На основі цього дослідження та інших релевантних досліджень та рекомендацій експертів/ок розробити комплексну програму попередження та протидії насильства щодо жінок, які належать до особливо вразливих груп та зазнають множинної дискримінації (зокрема жінки ромні) із залученням представниць постраждалих з цих груп.
- Необхідно провести навчальні заходи серед громадських організацій, які працюють у ромських громадах та користуються довірою їх представників щодо особливостей гендерних практик у ромських громадах, роботи із зміни сприйняття ромськими жінками аспекту традиційного уявлення про жіночі ролі в гро-

маді, заохоченню ромських жінок до здобуття освіти, профілактики та реагування на випадки гендерно зумовленого та домашнього насильства.

- ☉ Розробити та впровадити системні зміни у напрямку впорядкування та уніфікації реагування на випадки домашнього насильства у місцевих громадах компактного проживання ромні, а також профілактики домашнього насильства.
- ☉ Підтримувати програми та інформаційні ініціативи подолання гендерних стереотипів та подолання наслідків їх впливів на збільшення насильства.
- ☉ Ініціювати та підтримувати довготривалі проекти розбудови системи якісних послуг для постраждалих; а також підвищення кваліфікації фахівців, які надають послуги постраждалим, особливо у новостворених громадських організаціях, ініціативах та проєктах. Враховувати специфіку ромських громад, а саме: закритість, патріархальну ієрархізовану структуру, особливості кола спілкування; сприяти навчанню та заохоченню до роботи в громадах представниць ромської нерациональної меншини.
- ☉ Розробити та запровадити профілактичні інформаційні кампанії, спрямовані на просвіту жінок щодо прав і можливостей — доступу до навчання, перекваліфікації, перегляду гендерних практик, недопущення домашнього насильства та насильства щодо жінок та впроваджувати їх по всій Україні, зокрема і в місцях компактного проживання ромні.

- ☉ Кроки, які, за даними дослідження, зменшать рівень насильства щодо жінок у ромських громадах:
 - сприяти заходам та ініціативам щодо зміни ставлення, гендерних ролей та стереотипів, які роблять насильство щодо жінок прийнятним (ранні шлюби, примусові шлюби, «ромський закон», який нормалізує насильство і т. ін.);
 - виявити та підтримувати мережу закладів та служб, кому довіряють постраждалі від домашнього насильства з ромських громад та куди б могли звернутися по допомогу;
 - спеціалізованим закладам допомоги постраждалим від ГЗН запровадити чутливі практики роботи з постраждалими з ромських громад;
 - оскільки дослідження показало майже тотальну недовіру постраждалих до представників поліції необхідно провести комплексну роботу серед представників поліції щодо збільшення профілактики дискримінації ромських жінок та збільшення фаховості та чутливості поліцейських у роботі з випадками насильства над жінками з особливо вразливих груп (зокрема ромських жінок). З такими випадками мають працювати добре підготовлені поліцейські для встановлення довіри до поліції та збільшення кількості звернень зі сторони постраждалих;
 - запровадити гнучкі навчальні програми для жінок із започаткування та ведення бізнесу, участь у яких можна було б поєднувати з присутністю на програмах дітей, та які б включали компоненти прав жінок, гендерної рівності та ідентифікації та протидії домашньому насильству;
 - запровадити програми підтримки роботи дитячих

садочків з продовженим часом роботи та цілодобових закладів для дітей в місцях компактного проживання. У навчальні програми включити компоненти профілактики насильницької поведінки;

- у середніх навчальних закладах, особливо у місцях компактного проживання ромів, у навчальні програми необхідно запровадити компоненти прав людини, гендерної рівності та ідентифікації та протидії дискримінації та домашнього насильства;
- запровадити програми доступної медичної допомоги, контрацепції, профілактичних оглядів, використовуючи гнучкі підходи (мобільні лабораторії, пересувні медичні кабінети і т. ін.) з одночасним поширенням доступних матеріалів з профілактики репродуктивного, сексуального та інших форм гендерно зумовленого насильства;
- забезпечити доступ до правової допомоги та захист прав постраждалим від насильства жінкам у ромських громадах та їхнім дітям;
- ініціювати розвиток та впровадження системи доступної фахової психологічної допомоги для постраждалих від домашнього насильства жінок в ромських громадах;
- дослідження також показало, що наявними програмами допомоги та підтримки можуть скористатися не усі ромські жінки, а переважно ті, хто вже має соціальну та фінансову підтримку. Найбільш вразливі жінки не мають доступу до цих програм, тому важливо передбачати гнучкі та доступні програми для найвразливіших постраждалих.

Список використаних джерел

- Kozubik, M., Dijk, J. P., & Rac, I.. (2020). Health Risks Related to Domestic Violence against Roma Women. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(6992). <https://doi.org/10.3390/ijerph17196992>.
- Марценюк, Т. (2013). Проблеми ромів в Україні: гендерні аспекти. *Український соціологічний журнал*, 1-2, 54-60. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrsocj_2013_1-2_9.
- ООН Жінки та Офіс Ради Європи в Україні. (2019). Гендерно відповідальне оцінювання реалізації «Стратегії захисту та інтеграції ромської національної меншини в українське суспільство на період до 2020 року». *Заключний звіт про оцінювання*. https://eca.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20ECA/Attachments/Publications/2020/04/Final%20Report_Roma%20Strategy_UKR_compressed.pdf
- Milenković, N. (2018). Nowhere to turn: Gender-based violence against Roma women. UNDP. <https://www.undp.org/eurasia/publications/nowhere-turn-gender-based-violence-against-roma-women>.
- European Union Agency for Fundamental Rights. (2014). Discrimination against and living conditions of Roma women in 11 EU Member States. Roma survey – Data in focus. Belgium. <https://fra.europa.eu/en/publication/2014/discrimination-against-and-living-conditions-roma-women-11-eu-member-states>.
- Voicu, M., & Popescu, R. (2009). Roma women-known and un-

- known. Family life and the position of the women in the Roma communities. EURoma Network. https://www.euro-manet.eu/upload/80/83/Research_Report_Roma_Women_engl_09__OSI-Romania_.pdf
- Afanasieva, L., Bukrieieva, I., Glyns'ka, L., Hlebova, N., & Semikin, M. (2020). Family Roles of Roma and Ways to Overcome its Socio-Cultural Isolation. *Journal of History Culture and Art Research*, 9(3), 288-296. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v9i3.2716>.
- Farberow, N. L. Taboo Topics. New York: Atherton Press. (1963).
- Mate, D. (2017). The First Sparks of Romani LGBTQ. University of Sussex. Centre for Education and Equality Research (CHEER). United Kingdom. https://www.researchgate.net/publication/322791064_The_First_Sparks_of_Romani_LGBTQ.
- Fremlova, L. (2020). LGBTIQ Roma and queer intersectionalities: the lived experiences of LGBTIQ Roma. *European Journal of Politics and Gender*, 3(3), 371-388. <https://doi.org/10.1332/251510819X15765046909970>.
- Дотримання прав ромського населення в діяльності ОВС України / Кол. авт. — Харків: Харківський інститут соціальних досліджень, 2013. — 76 с.
- Стратегія захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року. Указ Президента України від 8 квітня 2013 року №201/2013. Див.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/201/2013#n10>



Наукове видання

Ідентичність, гендерні аспекти і традиції

Дослідження практик
у ромських громадах

Коректура: *авторська*

Дизайн обкладинки: *Казаков Валентин*

Верстка: *Рената Кокіна*

Підписано до друку 16.04.2024 р. Гарнітура Georgia Pro.

Папір офсетний. Ум. друк. арк. 6,8. Формат 70x100/16.

Тираж ___ прим. Зам. № ___ К.

Оригінал-макет виготовлено та видруковано:

ТОВ «РІК-У», 88006, м. Ужгород, вул. Карпатської України, 36,

e-mail: print@rik.com.ua.

Свідоцтво Серія ДК 5040 від 21.01.2016 р.